319863

PARTES POPULORUM MINORES ALIENIGENAE

6/2000

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

2000/6

319.863(6) 319863
f/2000 255173

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

Domine, salvum fac regem

AZ ÁLLAMALAPÍTÁS ÉS KORA

Szombathely/2000

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTARA

Felelős szerkesztő / Responsible editor

Mózer Ibolya

Kiadja / Issued by

Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszék
Berzsenyi Dániel College, Department of History
Szombathely
Károlyi Gáspár tér 4.
H-9700 Hungary

A kötet kiadását a
Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Bizottsága
támogatta

ISBN 1219-5545

Szerkesztés: LaTeX 2ε

Tartalomjegyzék

Előszó 1

Bertényi Iván: **A Szent Korona, a magyar államiság szimbóluma** 3

H. Tóth Imre: **Magyar - szláv kapcsolatok a IX-XI. században** 11

Horváth Andrea: **Adalékok a Szent István előtti kereszténység történetéhez** 43

Szántóné Balázs Edit: **„Miután elnyerte az uralom méltóságának jelvényét, Magyarország püspökeivel és főuraival együtt törvényt hozott."** 59

Soós György Norbert: **Szent István király *Intelmei* etikai normarendszerének bibliai gyökerei** 71

Ilon Gábor: **Az Árpád-kor településeinek régészeti kutatása Vas megyében** 85

Előszó

Amikor 1994-ben elhatároztuk, hogy a Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke új tematikával új periodikát bocsát ki Partes Populorum Minores Alienigenæ címmel kettős célt tűztünk magunk elé. Az egyik kimondott törekvésünk az volt, a kisebbségi lét kérdéseivel foglalkozó tanulmányoknak adjunk publicitást. A másik elképzelésünk alapgondolata az volt, hogy a tanszék rendezvényeinek, az itt folyó kutatásoknak nagyobb nyilvánosságot biztosítson. Mostani kötetünk ennek a második célnak kíván eleget tenni.

2000 márciusában tanszékünk millenniumi konferenciát rendezett: *„Domine, salvum fac regem!" Az államalapítás és kora* címmel. Kötetünk a konferencia szinte teljes anyagát gyűjtötte egybe, a tanulmányok a konferencián elhangzottak sorrendjét követik.

A szerzők között neves hazai történészek mellett helyi történetkutatók, szlavista és régész egyaránt szerepel.

Konferenciánk és kötetünk is mindenekelőtt az államalapító Szent Istvánnak kíván tisztelegni. Tudjuk, hogy a történelem az emlékezet töredékeire épül, az emlékezet törvényszerűen válogat, minden kor azt emeli ki történeti múltjából, amit *akkor*, az adott korban szükségesnek tart. Szinte minden kor megalkotta a maga Szent István-képét, amely alkalmanként inkább az adott korra, mint magára a

szent királyra hasonlított. A különbségek mellett, minden kor értelmezésében István vitathatalanul érdemeként fogalmazódott meg: a magyar állam megalkotásának történelmi tette. Ennek az államalapító tevékenységnek az eredményeként az ezer évvel ezelőtti magyar állam a kelet-közép-európai zónában, de feltétlenül Európa civilizációs térképén helyezkedett el. Volt ami a magyar államot elválasztotta, de több volt, ami összekötötte Európa nyugati régióival. Többek között a politikai, társadalmi intézmények, a római kereszténység biztosította, hogy a nyugati zarándok otthon érezhette magát a Kárpát-medence területén.

Ezeréves államiságunk joggal tartja korszakos jelentőségűnek azt az istváni életművet, mellyel az európai integráció első lépéseit megtettük. István történelmi tette a közép-kelet-európai államiság paradigmájával válik napjainkban is aktuálissá, példává. Az ezredforduló körüli időben az észak- és közép-európai népek egymás után ismerték fel a nyugati mintájú keresztény királyság szükségességét. Az ekkor létesült királyságok közül Szent István királysága volt a legerősebb, a nyugati kereszténység felvételével megállította a Német-római Császárság terjeszkedési törekvését. A keresztény eszme- és intézményrendszer kiépítése az egységes monarchia megteremtését szolgálta.

Első királyunk példaértékű történelmi tette az államiság megteremtésével, nemcsak egy ünnepi történelmi konferencia, de a mindennapi ember tiszteletét is joggal váltja ki. „Domine, salvum fac regem!"

A Szerkesztő

Berényi Iván

A Szent Korona, a magyar államiság szimbóluma

Kelet-Közép-Európának széles térségében a németen kívül a magyar az egyetlen nép, amely immár évezredes önálló, folyamatos államiságra tekinthet vissza. Ennek az államiságnak (immár nyolc évszázados múltú történelmi címerünk mellett) a legfontosabb szimbóluma a Szent Korona.

Jóllehet a koronakutatók hevesen vitatják, érinthette-e mai formájában (pontosabban néhány korjelölő zománc táblácska nélküli alakjában) koronánk államalapító királyunk fejét, a középkorban már kialakult az a szilárd felfogás, amely a magyar királyi koronát Szent István személyével hozta kapcsolatba, s ez a hit tovább élt történelmünk hosszú évszázadain át napjainkig.[1]

Most vizsgáljuk meg, hogyan vált az eredetileg királyi fejéknek készült koronaékszer a keresztény magyar királyság szimbólumává. A koronát említik már azokban az *Intelmek*ben is, amelyeket Szent István király intézett fiához, Imre herceghez az uralkodó kötelességeiről és az ország kormányzásáról. Itt azonban még, mint más korai forrásokban is a királyság jelvényeként szerepel a korona, tehát nem válik el az éppen uralkodó király személyétől. Ez érthető is, hiszen a

korabeli felfogás szerint a király a koronázási szertartás során Istentől kapja a hatalmát. Az 1197-től feltűnő okleveles utalások is még jó darabig a király sajátjaként emlegetik a koronát, s beszélnek a királyi korona tisztességéről, dicsőségéről, illetve káráról, sérelméről – attól függően, hogy az uralkodó javát szolgáló, illetve kárára történt eseményről van-e szó. Igen korán, már a XII. században megfigyelhető az a felfogás, hogy csak az tekinthető Magyarország törvényes uralkodójának, akit az ekkor már szentistváninak tartott koronával avattak királlyá.[2]

Emellett viszonylag korán kialakul az a szemlélet is, amely a „a korona jogát" elválasztja az éppen uralkodó király személyétől. 1225-ben III. Honorius pápa arra figyelmezteti II. András királyunkat, hogy köteles országa jogait és „koronája tisztességét" sértetlenül megőrizni, s nem szabad bizonyos birtokokat eladományoznia. Ezzel a felfogással a pápa a király személye helyett az országtól, illetve a koronától függő javak fogalmát hozta be a magyar politikai gondolkodásba, méghozzá maradandóan;[3] 13 évvel később IV. Béla királyunk már úgy rendelkezett Nagyszombatnak (ma Trnava Szlovákiában) adott kiváltságlevelében, hogy a város, illetve lakói „különlegesen a királyi koronához tartozzanak", és se adományozással, se más módon senki más hatalmába ne kerüljenek.[4]

Természetesen a koronának a mindenkor uralkodó király személyétől való elválása nem következhetett volna be az állam fogalmának fokozatos kifejlődése nélkül. A korai középkor államelmélete szerint a királyi hatalom egyet jelentett az államhatalommal, de a gyakorlatban uralkodói teljhatalmat már a XI. századtól korlátozta a főpapok és a főurak által alkotott királyi tanács, a XIII. században pedig a kisebb birtoktestek urai, a hamarosan testületté szerveződő köznemesek is megjelentek a politikai porondon.

Az 1370-es években a királyi nagy pecsét előlapja már úgy került a kancellár kezébe, hogy ő azt a főpapok és a bárók akaratának a kifejezőjeként használta, azaz az uralkodói nagy (kettős) pe-

csét egyik felének királyi jellege elhalványult.[5] 1380-ban Erzsébet anyakirályné (Károly Róbert özvegye) Magyarország címerét említi végrendeletében azon az ereklyetartó ládikán, amelyet fiának, Nagy Lajos királynak hagyott.[6] Mindez azt bizonyítja, hogy ekkortájt formálódóban van a magyar államfogalom. 1381-ben egy fontos forrásban ismét szerepel a Korona. A turini békében a Velencei Köztársaság lemond Dalmáciáról, amely jogilag „a Magyar Királysághoz és a magyar koronához tartozik", s a magyar király követei a lemondást nem csak az akkori uralkodó, Nagy Lajos nevében fogadják el, hanem a „királyságban és a koronában utódai" nevében is. Emellett Velence arra is kötelezi magát, hogy évi 7000 arany dukátot fizet Lajosnak, „a felséges királynak, utódainak a királyságban és a Koronában, magának a királyságot képviselő Koronának és a Korona helyett megjelenőknek".[7] Nagyon tanulságos, hogy a kialakuló magyar államfogalmat a Koronára támaszkodva próbálta meg elválasztani az éppen uralkodó király személyétől a turini béke okmányának megfogalmazója. Hamarosan azonban még fontosabb szerephez jut a korona a magyar államiság kialakulásának folyamatában: 1386-ban, amikor Nagy Lajos lánya, Mária királynő az ellene fellázadt Horváthy-párt fogságába került, az uralkodó nélkül maradt országot irányító királyi tanács „Magyarország országlakóinak a pecsétje" (latin nyelvű) felirattal címeres pecsétnyomót vésetett, s ezen a címer sarkára egy nyílt koronát tétetett.[8]

Az ország bárói és főpapjai számára ekkoriban válhatott világossá, hogy a Korona már nem csupán az éppen uralkodó király fejéke, hanem a magyar állam szimbóluma, s a királyt és a politikai hatalmon vele osztozó nagybirtokosokat együttesen jelenti. 1401-ben az uralmával elégedetlen bárók Zsigmond királyt fogságba vetették, és maguk kezdtek el kormányozni „a Szent Korona joghatóságának a felhatalmazásából". De nem csupán e kitételben szerepel az addig általánosságban is érthető korona helyett a Szent Korona. Az országot kormányzó főpapok és főurak az interregnum tartamára pecsétnyo-

mót is vésettek, amelynek feliratába a „Magyarország Szent Koronájának a pecsétje" (latin nyelvű) szöveget írták, az addigi királyi kancellár, Kanizsai János pedig a „Magyarország Szent Koronájának kancellárja" címet vette fel.[9]

A XV. század első felében, ha az államhatalomról volt szó, az éppen uralkodó király személye egyre inkább háttérbe szorult az ország koronája mögött az oklevelek formulás részeiben. A peres eljárásoknál a tanúk az esküt Istenben való hitükre és a „király meg az ő Szent Koronája" iránti hűségükre tették le, s az ország lakóit kezdték „Magyarország Szent Koronája alattvalóinak" tekinteni. Ha területi veszteség érte Magyarországot, azt úgy tekintették, mint a Szent Koronától való elidegenítést; ha viszont sikerült valamit visszaszerezni abból, ami megelőzőleg az ország területéből elveszett, az újból a „Szent Korona tulajdonába" került vissza; végül a XV. századtól az országhoz csatolt tartományok is a „Szent Korona Országai" nevet kezdték viselni. A XIII. századtól megindult fejlődés betetőzéseként a XV. században már a királyi jövedelmek is gyakran a Korona jövedelmeiként szerepeltek. A királyi kincstár a Szent Korona kincstára lett, a magtalanul elhaltak és a hűtlenek birtokai is a Szent Koronára szálltak vissza, amiből az is következett, hogy a királyi birtokadományok forrásává is a Szent Korona vált.[10]

A magyar király csak a Szent Koronával történt királyavatási szertartás folyományaként lehetett az ország földbirtokainak eladományozója. I. Ulászló király Magyarországért áldozta életét a várnai csatában (1444), minthogy azonban koronázásakor nem állt rendelkezésre a Szent Korona (Szent István fejereklyetartójáról leemelt koronával avatták királlyá), a későbbi jog nem ismerte el törvényesnek birtokadományait, mivel nem a Szent Koronával lett megkoronázva. Hasonlóképpen I. Mátyás királyunk 1464 tavaszán történt megkoronázása előtt tett földbirtokadományai is csak akkor voltak érvényesek, ha ő maga a Szent Koronával megkoronázott uralkodóként (vagy őt követően valamely más, a Szent Koronával királlyá avatott

uralkodó) utóbb megerősítette őket.[11]

A XV. század derekán a köznemesség, majd a szabad királyi városok is bejutottak a „Szent Korona tagjai" sorába, amikor országgyűlési képviseletük révén részeseivé váltak a politikai hatalomnak. A legnépesebb magyar társadalmi osztály, a jobbágyság azonban csak egész későn, az 1848-as jobbágyfelszabadítás eredményeként jutott országgyűlési választójoghoz, s vált a Szent Korona-eszme felfogását képviselő jogászok, jogtörténészek véleménye szerint Szent Korona-taggá.[12]

Az 1386-os pecsét pajzsának sarkán látható nyílt koronát a XV. században zárt (pántolt) korona váltja fel, főleg I. Mátyás pecsétjein, amely egyre jobban kezd hasonlítani a közelmúltban Parlamentbe került koronához. A Jagelló-uralkodók idején a királyi pecsétek koronaábrázolásain már a mai koronán szereplő oromlemezek is megfigyelhetők. A Szent Korona tökéletes pontosságú mását azonban csak II. Mátyás (1608-1619) uralkodásától láthatjuk,[13] s akkor sem minden ábrázoláson: a szentistváninak tartott, és ezért ereklyeként is tisztelt Koronát gondosan őrizték, s a pecsétmetszők, ötvösök, festők alig-alig juthattak hozzá, hogy közelről alaposan megfigyelhessék. De így is bizonyosnak vehető, hogy immár mintegy 700 éve a jelenlegi koronajelvényt tekintették őseink hazánk Szent Koronájának.

Mindezek alapján nem csupán a Szent István személyéhez fűződő hagyomány teszi becsessé a koronát számunkra, hanem az a tudat is, hogy keresztény államiságunkat már hosszú évszázadok óta reprezentálja a Szent Korona. A jobbágyság „Szent Korona-taggá" válása óta minden magyar állampolgár „Szent Korona-tag", így a „Szent Korona-eszme" eljutott a legteljesebb demokráciához. 1946-ban Magyarország a köztársasági államformát választotta. Ez a népfelség elvére támaszkodva fejezi ki immár modern megfogalmazásban azt a teljes demokráciát, ahová a magyar Szent Korona-eszme hosszú fejlődése során eljutott.[14]

Jegyzetek

[1]Petrus de Réva: De Sacræ Coronæ Regni Hungariæ ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimæ brevis commentarius. Augusta Vindelicorum, 1613. passim; Bertényi Iván: A magyar Szent Korona. Budapest, 1996. 17-69.

[2]Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. Budapest, 1941. passim

[3]Bónis György: Decretalis Intellecto (III. Honorius a koronajavak elidegeníthetetlenségéről). Történelmi Szemle, XVII. 1974. 24-31.

[4]Monumenta Ecclesiæ Strigoniensis. Editit: Ferdinandus Knauz. I. Strigonii, 1874. 327.; Vö. Szentpétery Imre (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001-1270. 2. füzet, Budapest, 1927. 198. 647. szám

[5]Nagy Imre–Véghely Dezső: Zala vármegye története. Oklevéltár. II. Budapest, 1890. 288-289.; Gerics József: A magyar királyi kúriai bíráskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In Csizmadia Andor (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok. I. Budapest, 1966. 298.

[6]Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény (Dl) 6692. Legjobb kiadása: Marosi Ernő: A 14. századi Magyarország udvari művészete és Közép-Európa. In Marosi Ernő–Tóth Melinda–Varga Lívia (szerk.): Művészet I. Lajos korában. 1342-1382. Katalógus. (István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1982 szeptember – 1983 március) Budapest, 1982. 73.; A bari Szent Miklós templom XIV. század vége felé leírt leltárában további *Magyarország címerével* megjelölt tárgyak szerepelnek. Rogadeo, E.: Il Tesoro della regia Chiesa di San Nicola de Bari nel secolo XIV. In L'arte V. 1902. 408-409. Más vonatkozásban idézi: Śnieżińska-Stolot, Ewa: Tanulmányok Erzsébet királyné mecénási tevékenységéről. Ars Hungarica, VII. 1979. 27.

[7]Wenzel Gusztáv (szerk.): Magyar Diplomácziai Emlékek az Anjou-korból. III. Budapest, 1876. 437-438. Idézi és elemzi: Eckhart 1941. 64-65.

[8]Pray, Georgius: Syntagma historicum de sigillis... Budæ, 1805. Tab. X. fig. 9. Kritikájához vö. Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 211.

[9]Dőry Ferenc: Magyarország czímerének kialakulása. Turul, XXXV. 1917. 32.

[10] Eckhart 1941. passim; Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 115-116.; Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387-1437. Budapest, 1984. 49-50.; Bertényi Iván: A magyar államcímer fogalmának kialakulása. In Iványi (Jancsik) Ede: A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. Pest, 1869. reprintje. Budapest-Debrecen, 1989. 132.

[11] Werbőczy István Hármaskönyve. Az MTA által gondozott 3. kiadás. Az eredetinek 1517-iki 1. kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták: Kolozsvári Sándor–Óvári Kelemen. Budapest, 1894. Második rész, 14. cím 34.§, 47.§. 188., 192.; Koronánknak a királyi méltóság továbbadásáról való kizárólagossági privilégiumát először Károly Róbert esetében figyeli meg Zlinszky János: A Szentkoronaeszme és története. In Molnár Tamás–Pap Gábor–Petze Ferenc–Tóth Zoltán József–Vass Csaba–Zlinszky János: A Magyar Szent Korona és a Szentkorona-tan az ezredfordulón. Budapest, 1999. 11-12. A valóságban ez már III. András trónra léptekor, 1290-ben egyértelműen megfigyelhető. Ellenfelei úgy próbálták megakadályozni utolsó Árpád-házi királyunk trónra léptét, hogy arra törekedtek, ne jusson a Korona András kezére. Az új király híve, Tódor fehérvári prépost azonban keresztülhúzta számításukat, s *Szent István koronáját* a megszabott időben átadta Andrásnak. Így András elfoglalhatta trónját s (ezért és más érdemekért) hamarosan birtokadománnyal fejezte ki háláját Tódor mesternek. Magyar Országos Levéltár Mohács Előtti Gyűjtemény (Dl) 49684. Kiadása: Fejér, Georgius: Codex Diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. Tomus VI. Volumen I. Budæ, 1830. 237. Regestája és kritikája: Az Árpád-házi királyok felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1987. 106-107. Reg. 3900. Vö. Deér József kommentárját: „Hier wird also zum ersten Mal direkt ausgesprochen, daß die *regiminis auctoritas* von Besitz und Verwendung der Krone Stephans des Heiligen abhängig ist, da nur eine mit dieser Krone durchgeführte Krönung die *salus regnicolarum* gewährleisten kann". Deér, Josef: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. 217.

[12] A különböző XIX-XX. századi jogi nézetek összefoglalása: Kardos József: A Szent Korona és a Szent Korona-eszme története. Budapest, 1992.

[13] Bodor Imre: A magyar Korona legkorábbi ábrázolásai. Ars Hungarica, VIII. 1980. 1. 17-24.

[14] Bertényi 1996. 158-167.

H. Tóth Imre

Magyar - szláv kapcsolatok a IX-XI. században

A magyar államalapítás millecentenáriumát ünnepelve joggal vethetjük fel azt a kérdést, hogy a honfoglalás korának, illetve az azt követő évszázadoknak vizsgálatában mennyire és milyen mértékben illetékes egy szlavista. Tud-e a szláv nyelvészet olyan adatokat szolgáltatni a kutatók, elsősorban a történészek számára, amelyek a honfoglalás, illetve az államalapítás és a következő évszázadok eseményeinek tisztázásához hozzájárulhatnak. A történettudomány adatai szerint a magyar etnogenezis folyamata nem zárult le a honfoglalás után, illetve az államalapítással. Az etnogenezis folyamatának tanulmányozásához hasznos adatokkal szolgál a nyelvészet, adott esetben a szláv nyelvészet.

A nyelvtudománynak – így a szláv nyelvészetnek is – megvannak a maga eszközei, módszerei, amelyekkel egy nép vagy népcsoport ún. emléknélküli, vagy korai történelmi szakaszának megvilágítására szolgálnak.

Ebből a szempontból a szókincs vizsgálatának döntő szerepe van. Ha egy nyelv szókincsének vizsgálata során kizárjuk a kultúrszavakat, más nyelvekkel való véletlen egyezéseket, késői szókölcsönzéseket, ak-

kor az adott nyelv szókincsének olyan halmazát kapjuk meg, amely már alkalmas történeti (településtörténeti, kultúrtörténeti vagy vallástörténeti) következtetések levonására. Az így kapott szókincshalmaz két rétegre osztható. Az elsőt az ősi alapszókincs alkotja, amely azt mutatja meg, hogy egy adott nyelv milyen más nyelvekkel van rokonságban. Ezen túlmenően az alapszókincs vizsgálata nemcsak a nyelv eredetét tárja fel, hanem alkalmas az ún. rokonnyelvekkel való közelebbi vagy távolabbi rokonság kimutatására, az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek keletkezésének vizsgálatára (glottogenezis).

A szókincs másik rétegét a jövevényszavak alkotják, melyeket egy adott nyelvet beszélő közösség más népektől, más nyelvekből vett át. Ez a szókincs tehát egy etnikum más népekkel való kapcsolatait, azoknak az adott etnikumra való hatását világítja meg. A jövevényszavak így a kapcsolattörténet fontos forrásait alkotják.

A jövevényszavakat több csoportra oszthatjuk, amelyeket a történettudományi kutatások a legkülönfélébb módon tudnak felhasználni.

A kölcsönzések egy-egy csoportját alkotják a közszavak (főnevek, igék, határozószók stb.), a tulajdonnevek, amelyeket tovább bonthatunk személynevekre (pl. *Vászoly, László*), földrajzi nevekre (*Duna, Pest, Lesence*). A földrajzi neveken belül megkülönböztetjük a településneveket a víznevektől. A földrajzi névanyag főleg a településtörténet számára nyújt alapvető információkat. A szókölcsönzések igen fontos csoportját az ún. tükörszavak, illetve kalkok képezik, amelyek több típusra oszthatók. A kalkok egy idegen szó pontos fordításai (pl. *húshagyókedd, hamvazószerda, utolsó ítélet* stb.). A kalkok nagy száma egy nyelvben rendszerint a bilingvizmus (kétnyelvűség), illetve annak valamilyen változatának meglétéről tanúskodik egy közösség életében.[1]

A jövevényszó-vizsgálat eredményeit kívánatos egybevetni és konfrontálni az írott források (oklevelek, krónikák, legendák, útleírások) adataival. Ezenkívül egy korai jövevényszó-réteg tanulmá-

nyozását – amennyiben erre lehetőség van – ajánlatos összekapcsolni a régészeti, embertani kutatások eredményeivel. Ha az ily módon végzett összevetés, egybevetés adatai megerősítik egymást, akkor az elért eredmények alkalmas forrásokat jelentenek a történettudományi megállapítások számára. Alábbi vizsgálódásaink során – amennyire ez lehetséges – igyekszünk a jövevényszó-vizsgálat eredményeit összevetni az említett tudományterületek eredményeivel.

A továbbiakban szeretnénk bemutatni azokat a megállapításokat, amelyeket a magyarországi szlavisztika jelentős képviselői a IX-XI. századi magyar - szláv kapcsolatokra vonatkozóan tettek.

A magyar irodalmi nyelv idegen eredetű szókincsében a szláv jövevényszavak a legnagyobb százalékban vannak képviselve. Vermes Stefánia Bárczi Géza szófejtő szótára alapján a magyar közszavak 12,4%-áról állapította meg a szláv átvétel lehetőségét.[2] A szláv elemek különböző időben, különböző földrajzi környezetben, eltérő körülmények között kerültek nyelvünkbe. Vannak közöttük igen régiek, amelyeket még a honfoglalást megelőzően vettek át őseink (pl. *tanya, lengyel, halom, naszád*), de szép számban akadnak későbbiek, amelyek esetleg a szókincsnek csak a pereméig jutottak (*pesztonka, zádor* 'kötekedő ember').

A szókincs-vizsgálatok eredményeiből nem alkothatunk értékítéletet egy nyelvről (pl. az angol), illetve az azt beszélő közösségről. Pontosabban fogalmazva: a jövevényszavak számából nem vonhatunk le negatív értékítéletet valamely etnikumot illetően. Sőt, ellenkezőleg, a kölcsönzések megléte egy nyelv, illetve az azt beszélő közösség életképességéről, más népek iránti toleranciájáról tanúskodik. Különösen tudománytalan a jövevényszavak vizsgálatából politikai megállapításokat levonni.

A magyar - szláv nyelvi érintkezések több mint ezer évre mennek vissza. Az őshazából elvándorolt elődeink kb. a VIII. század táján kerültek kapcsolatba az akkori déli szteppevidéken élt keleti szláv törzsek képviselőivel,[3] a szeverjánokkal. Ettől kezdve a keleti szlá-

vokkal való érintkezés a honfoglalás koráig (sőt azután is) különböző intenzitással folytatódott.

Ezt a kapcsolatot nemcsak nyelvünk keleti szláv (óorosz) jövevényszavai tanúsítják, de megerősítik az írásos (mohamedán, bizánci, óorosz) források is. Ezeknek az érintkezéseknek emléke *lengyel, tanya, ikra, halom, óriás, kemence, naszád* szavunk, illetve a magyarok ugre neve az óorosz forrásokban (ahonnan ez a népnév bizánci és latin közvetítéssel a mai nyugati nyelvekben is elterjedt különböző hangtestben). A honfoglalás előtti periódusra megy még vissza *császár, vajda* szavunk, amelyeket őseink valószínűleg a bolgár-szlávok nyelvéből vettek át.

A honfoglalás utáni időszakra tehető a magyar - szláv kapcsolatok kiteljesedése, amit a szláv eredetű kalkok megjelenése bizonyít. E korszak alapvető fontossággal bír a magyar szókincs, illetve a névtan szempontjából. Ezért osztjuk a magyar - szláv nyelvi kapcsolatok történetét két szakaszra: honfoglalás előttire és honfoglalás utánira.

A honfoglalás utáni szláv jövevényszavak vizsgálata során alapvető feladatunk meghatározni, hogy egy-egy szó mikor és milyen átadó nyelvből került a magyarba, ezért alapvető fontosságú annak kimutatása, hogy milyen szláv nyelvet beszélő törzsek (népek) éltek a Kárpát-medencében a IX. században, illetve a honfoglalás előestéjén.

A magyarországi szlavisztikában két jelentős kísérlet történt a Kárpát-medence etnikai viszonyainak megrajzolására a honfoglalás korában. Az első a nagy magyar tudós, Melich János nevéhez fűződik, aki *A honfoglaláskori Magyarország* című klasszikus munkájában az akkor itt élt összes népet, néptöredéket vizsgálat alá vette. Nemcsak az egykor itt élt szlávok jelenlétét mutatta ki összhangban a történeti kútfők eredményeivel, hanem meghatározta nyelvi hovatartozásukat is.

A másik vizsgálatot Kniezsa István akadémikus végezte el, és rajzolta meg *Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn* című

dolgozatában az itt élt szláv lakosság jellegét és területi elhelyezkedését.

Kniezsa kutatásainak eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: a legrégebbi szláv jövevényszavaink három főréteget alkotnak: keleti délszláv (bolgár), nyugati délszláv (kaj-horvát - szlovén) és nyugati szláv (azaz szlovák) réteget. Ezek a kölcsönzések egyúttal azt is megmutatják, hogy milyen nyelvet beszélő szlávok éltek a Kárpát-medencében a honfoglaláskor. Ugyanakkor a szláv helynévi anyag alapján meghatározható e szláv nyelven beszélők területi elhelyezkedése is.

A földrajzi nevek alapján Kniezsa István a következő megállapításra jutott: Pannóniában kaj-horvátok és szlovének éltek, bár a Dunakanyarban bolgárok jelenlétével is számolni lehet. Bolgár-szlávok éltek a Dunakanyar baloldalától délre a Duna-Tisza között és keleten a Bükk hegységig, illetve a Hernád folyóig. A Hernádtól keletre a Tisza felső folyásának jobb partján, és attól délre a Tisza bal partján nyugati szlávok (a szlovákok elődei) telepedtek meg. A délszlávok északon a Dunáig terjeszkedtek, de keleten is számolhatunk jelenlétükkel a Börzsöny-Cserhát-Mátra-Bükk vonaláig húzódó területen, amit a középszlovák nyelvjárás délszláv elemei is alátámasztanak.[4]

Kniezsa Erdély szláv lakosságának jellegéről nem nyilatkozott abban a dolgozatában, amelyben a korai szláv helynevek rétegeit vizsgálta, azonban implicit módon Erdély bolgár-szláv lakosságára is következtethetünk dolgozata helynév-anyagából.

Erdély szláv lakosságának jellegét a toponimák analízise alapján Melich János az alábbi, nem mindig következetesen képviselt megállapításban határozta meg: „a honfoglaláskörüli időben a bizánci birodalom érdekeltségeinek területén, tehát a Szerémségben, a Duna-Tisza közén, a Maros-közön továbbá Erdélyben bolgár-török és délszláv: bolgár szláv nyelvű népek laktak".[5]

Az újabb történeti kutatások alapjában véve csekély módosítással elfogadták a két tudós megállapításait. A módosítások lényege a

következő. Valószínű, hogy a későbbi Szepesség területén fehér horvátok laktak. A Tisza felső folyásánál és Észak-Erdélyben keleti szláv nyelvjárások meglétével kell számolnunk.[6] Külön említést érdemel az ún. abodriták, más néven prædenecentusok jelenléte Dáciának a Duna melletti területein, akik a Frank királyok évkönyve szerint a bolgár elnyomás miatt a császártól kértek segítséget.[7] Kérdéses azonban, hogy a Tiszántúl déli részének, pontosabban Marosvár vidékének szláv lakosságát az abodriták leszármazottai képezték és nyelvük az abodriták dialektusa lett volna.[8] A nyelvtudomány mai eredményei alapján nem rendelkezünk – jelenleg – olyan ismeretekkel, amelyekkel meghatározhatnánk a prædenecentus dialektusok jellegzetességeit.

Az elmondottak alapján valószínű az a feltételezés, hogy a Kárpát-medencében átvett szláv jövevényszavak legrégebbi rétege bolgár-szláv, kaj-horvát - szlovén, illetve nyugati szláv (későbbi szlovák) eredetű. Ami a kronológiát illeti, a kaj-horvát - szlovén kölcsönzések valamivel későbbiek, mert Pannónia meghódítására csak 900 után került sor. Ezért egyes kutatók, pl. Moór Elemér, hangsúlyozták, hogy a szlovén jövevényszavak a XI. század előtt aligha kerülhettek nyelvünkbe.[9] A történészek véleménye szerint 900 nyarára került a teljes Kárpát-medence a magyarok kezére.[10] Azonban az ún. „szélterületek" végleges megszerzése még hátra volt. Ez a megállapítás érvényes lehet az erdélyi bolgár-szlávok által lakott területek egyes részeinek a magyar államhoz való csatolásának időpontjára, hiszen Erdélyben, illetve a Tiszántúl területén több kisebb szláv fejedelemség is létezhetett bolgár uralom alatt.[11]

Még mielőtt a Kárpát-medence szláv lakossága nyelvi hovatartozásának vizsgálatát befejeznénk, meg kell említenünk az avarok maradványait, akik főleg a Nagyalföldet népesítették be, de laktak Pannóniában is. Az avarok a környező szlávság hatására fokozatosan elszlávosodtak, növelve a szláv nyelvű szubsztrátum számát.

A magyarországi szlavisztika fontos kérdése volt a múlt század

végén szláv jövevényszavaink átadó nyelvének és az átvétel időpontjának meghatározása.

Asbóth Oszkárnak a Melich János műveire tett kritikai megjegyzéseinek hatására Melich János dolgozta ki szláv jövevényszavaink eredet szerinti osztályozásának kritériumait, amelyek napjainkig érvényesek maradtak.

Ezek a következő csoportokra oszthatók.

1. Hangtani kritériumok, amelyek a kérdés eldöntésénél a legfontosabbak közé tartoznak.

2. Művelődéstörténeti kritériumok, amelyeket akkor kell figyelembe vennünk, ha a hangtani ismérvek nem nyújtanak elegendő „fogódzót" egy-egy szó átadó nyelvének meghatározásához.

3. Történeti kritériumok: olyan történeti események, tények, amelyek alátámaszthatják vagy megcáfolhatják az egy-egy átvétel forrására vonatkozó feltételezéseket.

4. A jelentéstani, esetleg nyelvföldrajzi kritériumok akkor kerülhetnek szóba az átadó nyelv megállapításánál, ha a felsorolt ismérvek nem vezetnek megnyugtató eredményhez.[12]

Itt kell megjegyeznünk azt, hogy minél több kritérium szól egy átadó nyelv mellett, annál inkább valószínű, hogy a kérdéses szó forrása az ismérvek által körülhatárolt nyelv lehet, ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy viszonylag kevés az olyan átvétel, amelynek forrását minden kritérium megléte egyértelműen bizonyítja.

Anélkül, hogy a részletekbe bonyolódnánk, úgy véljük, a tájékoztatás szintjén szükséges ismertetnünk a felsorolt kritériumokat. Ezzel azt a célt szeretnénk elérni, hogy kollégáinkat meggyőzzük a szlavisztika bizonyos elemei ismeretének szükségességéről a szláv jövevényszavak kutatása során.

Ugyanakkor örömmel vesszük tudomásul, hogy történészeink egyre fokozottabban veszik figyelembe a szlavisták, illetve a szláv nyelvtudomány eredményeit. Kiváló példa erre a komplex szemléletre Kristó Gyula professzor terjedelmes dolgozata, amelyben Kniezsa Istvánnak az eredményeit teszi kritikai vizsgálódásai tárgyává, amelyek során elsősorban a neves magyar szlavista *Magyarország népei a XI. században* című dolgozatát elemzi, rámutatva annak némely hiányosságára.[13]

1. Szláv jövevényszavaink átadó nyelvének kérdésénél elsősorban – mint azt már láthattuk – a fonetikai ismérveknek van döntő szerepük. Ezeket néhány csoportra oszthatjuk fel.

Az első csoportba azok a hangtani törvényszerűségek tartoznak, amelyek viszonylag pontosan meghatározzák némely szavunk forrását. Ebben a csoportban az ősszláv $*tj$, $*dj$ és $*kt$, $*gt + *i$ hangkapcsolatok reflexei állnak az első helyen, amelyek a szláv nyelvek osztályozásának alapjául is szolgálnak.

Ezeknek a hangkapcsolatoknak a megfelelései érdekes módon alakultak az egyes szláv nyelvcsoportokban, illetve a különböző szláv nyelvekben és dialektusokban. A legegységesebbek e tekintetben a keleti szláv nyelvek, ahol *č*, illetve *ž* van helyettük. A nyugati szláv nyelvekben viszonylag egyszerű a tükröződésük: a csehben *c* és *z*, a szlovákban és lengyelben *c* és *dz* található az etimológia $*tj$, $*dj$, $*kt + i$, $*gt + i$ helyén. A legtarkább e hangkapcsolatok megoszlása a déli szláv nyelvekben, ezért célszerű megfeleléseiket az egyes szláv nyelvekben külön megvizsgálni.

Az ősszláv $*tj$, $*kt + i$, $*gt + i$ megfelelései: *št* az ószlávban (óbolgárban), *k'* a macedónban, a szerb és horvát nyelv što és ča dialektusában *c'*, a kaj-horvátban és a szlovénban *č*.

Az ősszláv $*dj$ megfelelései: ószláv (óbolgár) *žd*, macedón *g'*, szerb és horvát što nyelvjárási *d'*, a ča dialektusban *j*, a horvát nyelv kaj dialektusában *d'* és *j*, a dunántúli szlovéneknél *gy* és *j*.[14]

E hangfejlődési tendenciáknak megfelelően régi *pest* 'kemence',

mostoha, *nyüst*, *rozsda*, *mezsgye* bolgár, *megye*, *ragya*, *gatya*, *parittya* szavunk szerb vagy horvát eredetű.

A hangtani jelenségek második csoportját a kizárólagos kritériumok alkotják. Ezek lényege, hogy alkalmazásukkal kizárjuk azokat a nyelveket, amelyek az eredeztetésnél nem jöhetnek számításba.

Ilyen pl. az ősszláv **dl* kapcsolat sorsa, amely a déli és keleti szláv nyelvekben *l*-lé egyszerűsödött, de megmaradt a nyugati szlávoknál. A *dl* helyén a magyarban hosszú *l* megfelelés található. Ennek alapján a szénagyűjtés terminológiájába tartozó *villa* szavunk átadó nyelvét a nyugati szláv nyelvek között kell keresnünk. Az átadó nyelv minden valószínűség szerint a szlovák volt. A déli és keleti szláv nyelvek *villa* szavunk származtatásánál nem jönnek szóba. Így *villa* szavunk aligha lehet honfoglalás előtti óorosz jövevényszó.[15]

A hangtani kritériumok harmadik csoportja nem ad közvetlen támpontot az átadó nyelv meghatározásához, viszont lehetőséget teremt az átvétel korának megállapítására. Ide tartozik az ún. orrhangú magánhangzók: *ǫ*, *ę* (a lengyelből és franciából ismert hangok) megőrzése, illetve *e*, *a*, *o*, *u* + *m*, *n* hangkapcsolatokkal való helyettesítése. Mivel a szláv nyelvek egy részében (szlovák, szlovén, szerb és horvát) a nazális magánhangzók a X. század végére kivesztek, olyan szavaink mint *gerenda*, *galamb*, *goromba*, *munka*, illetve *Dombró*, *Dombóvár*, *Dőbrente*, *Dumbul* (a Dunántúlon), *Gambuc*, *Dombó* (Erdélyben), *Angyalca* (Gömör megye) a X. században, illetve legkésőbb a XI. sz. első felében kerülhettek nyelvünkbe.

Ezt az álláspontot történeti kritériumok alapján cáfolja Kristó Gyula, arra hivatkozva, hogy a *Dombró*, *Galambóc* toponimák aligha kerülhettek be a magyar nyelvbe a X-XI. század folyamán.[16] A *Dombró* esetében maga Kniezsa is felvetette, hogy talán későbbi átvételről van szó, amit azzal magyaráz, hogy *b* mássalhangzó előtt a nazális tovább megőrződött.

Ez a megoldási lehetőség a földrajzi neveknél alkalmazhatónak tűnik, de a közfőneveknél már nincs olyan fogódzó, amely a késői

átvétel mellett szólna.

A nazálisok átvételekor szokás a szlovén nyelv legrégebbi emlékére, a három részből álló X. századi *Freisingi töredék*re [a továbbiakban FT] hivatkozni, amelyeket a magyar szlavisztika kiválóságai – közöttük Melich János is – szívesen kapcsoltak össze a pannóniai szlovének nyelvével és irodalmával.

A FT magánhangzó-állománya meglehetősen problematikus. Mivel e töredékekben az orrhangú magánhangzók jelölése nem következetes, ez a körülmény több hipotézis megalkotásához vezetett. Az *ǫ* helyén háromszor *un*-t, egyszer *on*-t találunk, míg az *ę* helyén egyszer van *en*, a többi esetben *o*, *u (e)* fordul elő a nazálisok helyén. Ebből arra lehet következtetni – Melich szerint –, hogy ekkor az orrhangú magánhangzó vagy kiveszett, vagy kiveszőfélben volt.[17] Ugyanakkor a mai szakirodalom az orrhangúak jelölésének hiányát nem a nazálisok kiveszésével magyarázza, hanem grafikai, helyesírási szokással, illetve e hangok jelölésének nehézségeivel. Ezzel összhangban az orrhangú magánhangzóknak a korabeli szlovén nyelvben való meglétét feltételezi.[18] Meg kell jegyeznünk, hogy néhány karintiai nyelvjárásban az orrhangú magánhangzók megmaradtak.[19] Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy *péntek* szavunk (< ószl. óbolg. *pętekъ*) szinte pontos megfelelője előfordul a karintiai nyelvjárásban is: *pentek*, *pentek*.

Ezek az adatok a pannóniai szlovén dialektusokra vonatkoznak. Úgy tűnik azonban, hogy az orrhangú magánhangzók kérdése szláv jövevényszavainkban bonyolultabb jelenség, mint ahogy ezt eddig gondoltuk.

A hangtani vizsgálatoknál arra is figyelemmel kell lennünk, hogy az ómagyarban ismeretlen hangok helyén a magyarban hanghelyettesítés történik.

Kniezsa István *szégye* szavunkat óorosz eredetűnek tartotta, és egy óorosz **sedž'a*-ra vezette vissza, ahol az ómagyar nyelv *gy*-vel helyettesítette az óorosz *dž'* affrikátát.[20] Hadrovics László a szó for-

rásául a szerb-horvát *seda* alakot jelöli meg, és így ez esetben elesik a hanghelyettesítés kérdése.[21] Ez elfogadható a *szégye* (<*sedž'a*) származtatásánál, de nem magyarázza meg a *lengyel* népnév *gy* hangját az óorosz *dž'* helyén.

Az elmondottakkal azt kívántuk illusztrálni, hogy még az átadó nyelv fonetikai meghatározása, illetve az átvétel idejének meghatározása sem mentes a nehézségektől, mert figyelembe kell venni az átvevő nyelv hangtörténetét is.

2. A művelődéstörténeti kritériumok érvényesítését *pilis* 'tonzúra' szavunk példáján szemléltethetjük. Alapszava a szláv *plešь* 'kopaszság'. 'Papi tonzúra' jelentésben csak a nyugati rítusú szláv nyelvekből ismert, ezért valószínű a horvátból került át, mert az ortodox egyház nem ismeri a tonzúrát (ott csak a haj rövidebbre vágása volt a szokás a papi rendben).[22]

3. A történeti kritérium alkalmazásának szemléltetésére igen alkalmas *király* szavunk, amely a nyugati kultúrájú szlávoktól került nyelvünkbe. A bizánci uralkodó neve a *császár* volt, amely végeredményben C. I. Cæsar nevére megy vissza és a *Kaiser* cím forrása volt. A *császár* a magyarban valószínűleg óorosz eredetű, de lehetséges keletbolgár származtatása is.[23]

A *király* méltóságnév legkorábbi előfordulása a görögül írt Veszprémvölgyi alapítólevélben található (996, illetve 1109-es átiratban), ahol a magyarok uralkodóját jelenti. Fonetikai okokból csak déli szláv, illetve cseh, vagy szlovák eredetű lehet. Eredeztetésénél figyelembe kell venni, hogy az őszlávból (óbolgárból) ismeretlen, a szerbben pedig magyar kölcsönszó. Mivel a feltételezett átvétel időpontjában csak a horvátoknak volt királyuk, Kniezsa István szerint horvát eredetű szó.[24] Az első horvát király Tomiszláv volt (810-821), aki a pápától kapott koronát.

A magyar *király* szó származtatásánál két körülményt kell figyelembe vennünk.

a.) A szó István királlyá koronázása előtt, tehát a királyságot megelőzően ismeretes volt a magyarban.

b.) A *király* méltóságnév a horvátból későbbről datált, mint a magyarból. Ezek a mozzanatok megnehezítik a szó forrásának pontos meghatározását.

A származtatás nehézségét Kniezsa István is érezte. Úgy oldotta fel az ellentmondást, hogy a magyar uralkodó jelölésére a horvátok saját uralkodójuk címét használták még azt megelőzően, hogy Istvánt megkoronázták volna. Így e méltóságnév hamarabb honosodott meg, mint a megfelelő intézmény.[25] A történészek úgy próbálják a már említett ellentmondásokat feloldani, hogy feltételezik, hogy már István valamelyik elődje esetleg felvette a királyi címet, illetve a szomszédos szlávok király címmel illették a magyar fejedelmet, amire van analógia is: pl. Borisz Mihály fejedelmet a Cividale-i evangélium *rex* méltóságnévvel illeti.

4. Végül az etimológiai ismérv alkalmazására megemlítjük *tanya* 'halászó hely' jelentésű szavunkat, amelynek ez a jelentése az oroszból és ukránból ismert. Ezért a *tanya* szó az óoroszból származik és 'telephely' ('sedes') jelentése már a magyarban fejlődött ki.[26]

Az elmondottakhoz hadd tegyük hozzá, hogy igen fontos a szláv nyelvjárások adatainak ismerete is. Ezt az *ispán* szavunk eredeztetésével kapcsolatos problémákkal szeretnénk illusztrálni. Kniezsa és mások véleménye szerint a magyar szó forrása a szláv *župan* 'a tartomány, terület vezetője', de a szó elején levő *is-* hangkapcsolat magyarázata nehézségekbe ütközik. Kniezsa István egy **várizsupán, udvari zsupán* feltételezett alakból indul ki.[27] Számunkra meggyőzőbb Hadrovics László szószármaztatása, aki a Dráva, Száva között beszélt horvát nyelvjárások *špan* alakjából indult ki, amelyből (a latin *schola* analógiájára) nyelvünkben *ispán* keletkezett a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására. Ez a feltételezés teljesen összhangban áll a *bán* méltóságnév származtatásával, amely egyetlen

kétségtelenül horvát eredetű méltóságnevünk.[28] Ezzel az a feltételezés is igazolható, hogy méltóságneveink a kárpát-medencei szlávok nyelvéből kerültek a magyarba.[29]

Ezt követően röviden áttekintjük a kárpát-medencei szlávság történetét.

1. Bolgár-szlávok

Viszonylag megnyugtatóan tisztázható a földrajzi nevek alapján a bolgár-szlávok Kárpát-medencében való egykori jelenléte. A mai Budapesttől keletre a Bükk-fennsíkig, valamint a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk vonulatától délre, a Duna-Tisza közén és az ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, valamint Erdélyben a bolgár-szláv jelenlét kimutatható. A magyar kutatók, elsősorban Melich János és Kniezsa István, részletesen kidolgozták a bolgár-szláv lakosság jelenlétére vonatkozó nyelvészeti bizonyítékokat. Ezen kívül bolgár-szlávok jelenlétével kell számolni a Szerémségben, a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon.[30]

Kniezsa István Erdély településtörténetét vizsgálva kimutatta, hogy a „szlávok aránylag a legösszefüggőbb tömegben a Maros jobb partján, az Erdélyi érchegység déli lejtőinek Gyulafehérvár és a Küküllő torkolata közötti szakaszán lakhattak". A két Küküllő vidékén, amelyeknek neve bolgár-török eredetű, a szlávok már a XI. század előtt megtelepedtek, amint erre a *Dombó* és *Gambuc* helynevekben az egykori szláv nazális magánhangzók helyén megjelenő magyar *om, am* hangkapcsolat alapján következtetni lehet, mert a nazális magánhangzók a XI. századra a szláv nyelvekből (a lengyel és néhány szláv dialektus kivételével) kivesztek. A Hunyadi-medence vízneveinek elemzése szerint az ott élt szlávok megelőzték a magyarokat. A Háromszéki-medencében olyan nagy számban fordultak elő szláv nevek, mint sehol másutt Erdélyben.[31]

Erdély vízneveit tanulmányozva Kniezsa István megállapította,

hogy e hidronimák kétségtelenül délszláv jellegűek. Azonban pusztán a víznevek elemzése alapján nem lehetséges a kérdéses terület lakosságának pontosabb nyelvi hovatartozását megállapítani. Kniezsa István további kutatásai során a kétségtelenül bolgár jellegű *Pest, Pestes* helynévi anyag elemzése alapján, más kiegészítő hangtani jelenségeket is figyelembe véve, megrajzolta az említett helynevek elterjedését. A történeti Magyarország legkülönbözőbb területéről 16 *Pest* (Pest-komponensű), *Pestes* helynevet sorolt fel, amelyek csak a bolgár-szláv lakosság nyelvéből magyarázhatók. Erdélyből három *Pestes* helynév (Hunyad, Bihar, Szolnok-Doboka megye) és egy *Kwpest Banya* (Hunyad megye) adatolható. A bolgár-törökök jelenlétét nemcsak a *Küküllő, Krassó* helynevek őrizték meg Erdélyben, hanem a *Nándor* helynév is. Tanulságos az a tény, hogy az *Alpestes, Felpestes, Nagypestes* mellett előfordul a *Nándor* helynév is: Nagypestes egyik része Nándor.[32] Ez arra enged következtetni, hogy a bolgár-török és bolgár-szláv lakosság nem egymástól elkülönülve élt, ami meggyorsította a bolgár-törökök nyelvvesztését. Erdélyből négy *Pestes* településről tudunk.

A történeti források viszonylag keveset mondanak Erdély és a Tiszántúl bolgár fennhatóság alá tartozásáról. A hagyományos történetírás szerint az említett területet az avarok leverésében a frankokkal együttműködő Krum fejedelem csatolta Bulgáriához (805 körül). Ezzel a véleménnyel szemben áll Bóna István felfogása, amely szerint Erdélyt 830 után szállták meg Omurtag bolgárjai, akiknek az volt a feladatuk, hogy megnyissák vagy újraműveljék Marosújvár, Mezőakna, Sóvárad, Torda sóbányáit, ahonnan a sót szárazföldi és vízi úton szállították tovább.[33] A Tiszántúlnak és Erdélynek a bolgár államhoz való tartozására két történeti adattal rendelkezünk. Az első egy felirat márvány emlékoszlopon, amelyet Omurtag bolgár fejedelem állíttatott testőre, Negavonaisz emlékére, aki a Tisza menti harcokban a folyóba fulladt.[34] A másik fontos történeti bizonyítékot a *Fuldai Évkönyv* őrizte meg számunkra, ahol azt olvashatjuk,

hogy Arnulf Morvaországból 892 szeptemberében követséget küldött Ladomer, azaz Vladimir Raszata bolgár fejedelemhez a békekötés megújítása végett. Ugyanakkor arra kérte őt: ne engedje, hogy az erdélyi sóbányákból sót szállítsanak a morváknak.[35] Ez a tudósítás rendkívül fontos az erdélyi bolgár-törökök és bolgár-szlávok története szempontjából. Kétségtelenné válik az, hogy Erdély (a Szerémséggel és a Tiszántúllal együtt) Vladimir uralkodása idején a bolgár állam szerves része volt. A bolgár fejedelem olyan adminisztrációs és végrehajtó hatalommal rendelkezett, amellyel akaratát érvényre tudta juttatni a bolgár birodalom peremvidékén. Valószínű az is, hogy az egykori sóbányák környékén kell keresnünk a bolgár jelenlét nyomait is, hiszen a sóbányák fontos jövedelemforrásul szolgáltak a bolgár uralkodóknak.

Az alföldi és erdélyi bolgárság jelenlétét megerősíti Nagy Alfréd angol uralkodó egy utalása is, aki szerint „Karintiától keletre (az avar és pannóniai pusztaságon túl) Bolgárország fekszik".[36] Ebből az utalásból arra következtethetünk, hogy a Dunától keletre bolgár-törökök és valószínűleg bolgár-szlávok is éltek. Ezt a feltételezésünket a történészek kutatásai is megerősítik.[37]

A bolgár állam északi határát a Tisza alkotta. Ettől a vonaltól északra a szlovákok elődei éltek. A bolgár fejedelmek az államhatárokat várrendszerrel erődítették meg. Ennek a védelmi vonalnak a része volt *Belgrád (Nándorfehérvár), Zimony, Csongrád, Zemplén* és *Nógrád.* Az archeológiai kutatások alapján megállapítható, hogy erdélyi bolgár leletek erős analógiát mutatnak a IX-X. századi dunai bolgár leletanyaggal. Maroskarna, Csombord, Gorbó, Marosgombás leletanyaga bolgárnak minősíthető.[38] A bolgár-szlávok régészeti emlékei a IX. századi ún. Medgyes-típusra emlékeztető fazekak. Az erdélyi bolgárok központja Gyulafehérvár és környéke volt. A szláv névanyag gyakorisága a város környékén és a város szláv neve (Belgrad) kétségtelenné teszi a bolgár-szláv lakosság jelenlétét, amit az archeológiai leletek is alátámasztanak. Bizonyos, hogy Erdély és Tiszántúl, vala-

mint a Szerémség államilag és közigazgatásilag meg volt szervezve. Omurtag fejedelem idején a bolgár területekre újabb bolgár-török telepesek érkeztek (827 körül).

Rendkívül érdekesek a pusztaszeri templom ásatásai. A településnyomok visszavezethetők a X. századra. A szeri templom legrégebbi épülete az ezredforduló táján épülhetett. Vályi Katalin a kerámiaanyag bulgáriai analógiáira hívta fel a figyelmet, ami aligha véletlen. Valószínű, hogy a bolgár, bolgár-szláv lakosság a honfoglalást követően még lakta a későbbi Szer környékét.[39]

A magyarság bolgár-szlávokkal történt kapcsolatainak emlékeként honosodtak meg bolgár-szláv jövevényszavaink: *palota, pest* 'kemence', *mostoha, nyüst, rozsda, déd, koma, unoka, nadrág, pitvar, porong, pamat, szerencse, lencse, konkoly, palást, udvarnok, vajda* stb. szavak. A magyar keresztény terminológia bizánci rítusra utaló rétege szintén bolgár-szláv eredetű. Ide tartozik *kereszt, diák, szombat, panasz, zarándok, vádol* szavunk és a *hálát ad* kifejezés.

A magyar nyelv bolgár-szláv elemeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezek a legkülönfélébb témakörökben (egyházi, családi élet, állami és jogi terminológia) jelennek meg, bizonyítva, hogy ez a hatás nem pillanatnyi találkozás, hanem tartósabb együttélés következtében jött létre, és számarányát tekintve is jelentősebb, mint azt korábban a kutatók feltételezték.

2. Pannóniai szlávok

A pannóniai szlávságot két nyelv, illetve nép képviselte. Az egyik az ún. alpi szlávok egy csoportja, amely a szlovének őseinek tekinthető. A másik etnikumot a horvátok ősei alkották. Az alpi szlávok már a VI. században megtelepedtek Pannónia nyugati részén. Ennek bizonyítéka, hogy a bajor Tassilo 595-596-ban Karintiában a szlávok ellen harcolt. Úgy tűnik, hogy Pannónia keleti részében az avarok telepedtek le,[40] akik elnyomták szláv szomszédaikat. Különösen a dule-

bek szenvedtek sokat harcias szomszédaiktól. Az avar elnyomás ellen harcolva Samo (623-658) államához csatlakoztak. Samo legyőzését követően a pannóniai szlávok, főleg a szlovének elődei, frank fennhatóság alá kerültek, amelynek kezdetei 750 tájára mennek vissza. A VIII. századtól kezdve terjedt el a pannóniai szlávok között a kereszténység. Nagy Károly császár 811-ben elrendelte, hogy a Drávától délre megtelepedett szláv törzsek az aquileiai patriarchátus alá, míg a Drávától északra lakók a salzburgi érsekség joghatása alá kerüljenek. Van olyan feltételezés is, hogy a terület szláv lakosságának képét megváltoztatta a bolgárok elnyomása ellen fellázadt és Jámbor Lajos védelmét kérő balkáni szlávok egy részének, a timocsánoknak a betelepülése (826) a Dél-Dunántúlon.[41]

A pannóniai szlávok életében két meghatározó jellegű politikai esemény történt. Az első Ljudevitnek, Felső-Pannónia vezérének Jámbor Lajos uralma elleni lázadása volt, amelyhez a pannóniai szlávok egy része is csatlakozott. A Jámbor Lajos elleni felkelés váltakozó sikerrel folyt 819 és 823 között, amikor Ljudevitet megölték. A második a bolgárok támadása volt.[42] A Fuldai évkönyvek híradása szerint Omurtag bolgárjai 827-ben csónakon felhajóztak a Dráván, feldúlták a szlávok lakóhelyét, elűzték vezetőiket, akik helyett a kagán bolgárokat (rectores) nevezett ki. A császár emiatt Baldrik őrgrófot leváltotta, és őrgrófságát négy részre osztotta. A helyzeten ez sem segített, mert a bolgár seregek 829-ben ismét feldúlták Pannónia egy részét.[43] Ezt követően jelentős bolgár-török betelepüléssel kell számolnunk. Erről tanúskodnak a Nándor (Lándor) típusú földrajzi nevek a Dunántúlon. Valószínű, hogy ezt követően Pannónia egy része átmenetileg Bulgáriához tartozott, majd újra a frankok érdekszférájába került.

A IX. századi Dunántúl egy részének (Felső-Pannóniának) történetéről a 870 táján Salzburgban összeállított és Rómába eljuttatott *Conversio Baguariorum et Carantanorum* című tájékoztat, amely a salzburgi érsekség pannóniai joghatóságát hivatott védelmezni az

ún. pápai egyház érdekeit képviselő Sztent Metód, a szlávok tanítója ellen, akit II. Adorján szentelt Pannónia püspökévé.

A *Conversio* és más történeti kútfők tanúsága szerint az itteni szlávság életében jelentős szerepe volt Pribina nyitrai részfejedelemnek, akit Mojmir morva fejedelem elűzött Nyitráról. Pribina fiával elmenekült Pannóniába. Nem kevés bonyodalom után az elűzött fejedelem Felső- Pannóniában hűbérbirtokot kapott Német Lajos királytól (840).

Pribina a Zala folyó mentén kezdte összegyűjteni a szlávokat.[44] Birtokai központja, Mocsárvár (urbs paludarum, Mosaburg) a mai Zalavár helyén volt.

Pribina tudatosan kezdett hozzá székvárosa kiépítéséhez. A már említett *Conversióból* pontosan értesülünk arról, hogyan építette ki a salzburgi egyházmegye Pribina, illetve Kocel birtokain egyházszervezetét. Ismerjük ebből a forrásból a mosapurgi, illetve pannóniai papok egy részének nevét (Domokos Pribina udvari papja, Swarnagel, Altfridus, Richpald), az ún. térítőpüspököket és a salzburgi egyház püspökeinek/érsekeinek nevét is (Theodorik, Otto, Oswaldus missziós püspökök, Vergilius, Arno, Liupram, Adalwin, Adalram érsekek). Kétségtelen, hogy a pannóniai szlávok vallási és kulturális központja Mocsárvár volt. Ez annál is inkább indokolható feltételezés, mert a pannóniai egyház feletti joghatalmat gyakorló Szerém a paderborgi béke (845) értelmében Bulgáriához tartozott. Mocsárvárott három templom felszenteléséről tudósítanak forrásaink. Templom épült Szent Adorján, Keresztelő Szent János és Szűz Mária tiszteletére.[45] Van olyan vélemény is, hogy a Szent Adorján-templom mellett már ekkor kolostort is létesítettek. A mocsárvári (zalavári) állapotokról Cs. Sós Ágnes ásatásai alapján nyerünk megbízható képet. Zalavártól néhány kilométerre Müller Róbert egy település nyomait tárta fel, amelyet Pribina, illetve Kocel egyik főemberének, Wittimarnak a szállásterületeként minősít. A településen található templomot azonosítja a *Conversióból* ismert Szent István-

templommal. A már említett forrás alapján Pribina, illetve Kocel hűbérbirtokán még más helyeken is tudunk templomok emeléséről, felszenteléséről. Sajnos, a településnevek azonosítása nehézségekbe ütközik. Talán Veszprém, Zalabér, Pécs azonosítható a felsorolásból ismert helynevek alapján. Itt működő egyházak voltak. Valószínű, hogy Pribina idejében került sor a keszthely-fenékpusztai római erőd egy részének felújítására is, ahol – a régészeti anyag szerint – avar-szláv lakosság élt.[46]

Már Nagy Károly egyik rendelkezése előírta, hogy a nép nyelvén kell tanítani a bűnbánati imát és a hitvallást. Függetlenül a császár utasításától, a salzburgi misszió a megengedettnél jelentősebb szerepet szánt a népnyelv használatának a térítői és pasztorációs gyakorlatban. E hagyománnyal összhangban a szlovének közt térítő bajor papok Karintiában, a vele szomszédos tartományokban és Pannóniában a népnyelvet is igénybe vették az egyházi életben. Így alakult ki egy jól működő egyházszervezet, amely nem idegenkedett a népnyelv elemi fokú használatától a szlovének között. Ennek az egyházi gyakorlatnak az emléke az ún. *Freisingi töredékek* (FT), amelyet a XI. század első felében jegyeztek le. A FT három részből áll. Az első egy bűnbánatra intő beszéd (*Adhortatio ad penitentiam*), a második egy homília részlete, míg a harmadik egy bűnbánati szöveg. A mi szempontunkból az a legfontosabb, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai közül jó néhánynak az ószlovén megfelelését az FT tartalmazza. A *munka, malaszt, rab, tömlöc, parancsol, szent, déd* szavaink legrégebben lejegyzett megfelelői e szövegekben fordulnak elő. Valószínű, hogy a 2. számú töredék ismeretes volt Pannóniában is, mert ószláv, óbolgár nyelvű megfelelése előfordul Ohridi Szent Kelemennek, a jeles óbolgár szónoknak a beszédei között. 870 táján Ohridi Szent Kelemen Metódnak, Sirmium érsekének a kíséretében egy ideig Mocsárvárott tartózkodott, és akkor ismerkedhetett meg az ószlovén egyházi beszéddel, amelynek alapvető gondolatait egy homíliájában ő is felhasználta. A magyar kutatók közül Melich Já-

nos az FT-t kapcsolatba hozta a pannóniai térítéssel. Bár a modern szakirodalom már nem osztja ezt a felfogást, mégis a 2. töredékre hivatkozva megengedhetjük azt a feltételezést, hogy az FT ismeretes volt a pannóniai szlávok között is, akik között megvoltak egy liturgikus szláv nyelv elemei is. Ezért kétségtelen, hogy a magyar keresztény terminológia nagyobb része a pannóniai szlávok nyelvéből került őseinkhez.

Mocsárvár jelentősége azért sem hanyagolható el, mert 868-ban a Rómába utazó Konstantin-Cirill és Metód tanítványaival kb. fél évig tartózkodott itt, és 20 tanítványt képezett ki a szláv nyelvű liturgiára, akiket Kocel rendelt mellé jük. Konstantin halála után Metód pápai legátusként, majd mint Sirmium érseke néhány évet töltött Pannóniában Mocsárvárott. Metód és tanítványai a szláv nyelvű, de nem bizánci liturgiát terjesztették a szlávok között. Metód itt tartózkodásának idején Kövecses-szigeten egy kis magánkegyúri templom is épült, amelyet Kocel valamely főembere emelt.[47] Metód és tanítványai tevékenysége nem volt tartós, mert 874-ben már Theotmar salzburgi érsek szentelt templomot Kocel birtokain. Kocel halála után Arnulf, majd a honfoglalás idején Braszlav lesz Mocsárvár és környéke vezére (*dux*). A mai Zalavár helyén épült szláv feudális központnak és lakóinak jelentősége a magyar - szláv kapcsolatok szempontjából jelentősnek tekinthető. A mocsárvári szlávsággal kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a központtól nem messze található Pannónia eddig ismert legnagyobb avar - szláv temetkezési mezője Pókaszepetken, amely a VI. századtól a IX. századig folyamatosan használatban volt.

A pannóniai szláv lakosság emlékét őrzik a szláv eredetű helynevek. Kniezsa István Pannónia szláv helyneveit és vízneveit vizsgálva kimutatta, hogy sehol olyan nagy számú szláv toponimát és hidronimát nem találunk, mint Zala megyében. Igen jelentős a szláv helynévi anyag a Kanizsa folyó és a Kis-Balatonba ömlő patakok környékén, ami jelentős számú megtelepedett szláv lakosság meglétéről tudósít.

E vidék szlávságának magyarokat megelőző jelenlétéről, illetve a magyarság vele való korai kapcsolatáról tanúskodik néhány olyan helynév, amelyben a szláv nazális magánhangzók helyén *magánhangzó + m, n* kapcsolat van. Ez a jelenség a *Domboro, Dombóvár, Dőbrente* toponimákban, illetve a *Dumbul* folyónévből mutatható ki. Ez a hangtani vonás főleg a XI. század előtti kölcsönzésekre érvényes.

Régóta érdekelte a kutatókat Pannónia szláv lakosságának nyelvi, etnikai hovatartozása. Melich János szerint Pannóniában déli szlávok laktak, de a Dunántúl északnyugati részén nyugati szlávok (a szlovákok) ősei éltek. Feltételezését elfogadta Moór Elemér is, aki azon a véleményen volt, hogy a Sopron - Forcheim vonaltól északra „szlovákok" éltek.[48] Ezzel a kérdéssel a legalaposabban Kniezsa István foglalkozott, aki a dunántúli toponimák elemzésének adataiból indult ki. Ezek alapján arra a megállapításra jutott, hogy „a Dunántúl szláv lakosságának délszláv jellegéhez nem fér kétség".[49] Egyben azt is kijelentette, hogy közelebbről meghatározni e szlávság jellegét a helynév-anyag alapján nem lehet. Később Kniezsa István módosítva ezen a felfogásán a pannóniai délszláv lakosságot kaj-horvát - szlovén jellegűnek tekintette.[50] A pannóniai horvátok nyelve eredetileg az ún. kaj nyelvjárás volt.[51] Ez a nyelvjárás – átmenetet képezve a szlovénhoz – a legtöbb közös vonást a szlovén nyelvvel mutatja fel.[52]

Újabban feléledt az ún. pannon-szláv elmélet is. Ennek illusztrálására megemlítjük K. Piuk és Zd. Stieber hipotézisét. Az előbbi véleménye szerint a Dunántúlon a különböző szláv törzsek érintkezése magával vonta a nyelvi egységesülést. Ennek eredménye volt a pannon- szláv nyelv, amely – néhány szlovén nyelvjáráshoz hasonlóan – átmenetet képezett a déli és nyugati szláv nyelvek között. K. Piukkal egyetértésben Zd. Stieber is feltételezte Pannóniában egy átmeneti szláv nyelv vagy nyelvjárási csoport meglétét, amely Pannónia elfoglalása után (900 körül) a lakosság asszimilációja miatt megszűnt létezni. E nyelv emlékének tekinti Zd. Stieber – ha valóban hitelesek – az ún. *Kijevi lapokat*, amelyeket a legrégebbi szláv

írással, a glagolicával foglaltak írásba.[53]

Arra a kérdésre, hogy mikor kerültek a magyarok a pannóniai szlávokkal kapcsolatba, a történettudomány eredményeire kell hivatkoznunk, amely szerint a magyarok csak 900 után szállták meg a Dunántúlt, amely egy részének védelmét Arnulf Braszlavra bízta.

Moór Elemér még ennél is tovább ment, mert a szlovén - magyar érintkezés kezdeteit 1000 utánra helyezte.[54]

Ami a Pannónián kívüli horvátokat illeti, megemlítjük, hogy az intenzív kapcsolatok velük csak Sztent László uralkodása alatt kezdődtek, amikor a magyar uralkodó elfoglalta a Dráva és Kulpa közötti területet, Szlavóniát, a későbbi Tótországot (1080-85, 1091). A bogumilizmus elleni küzdelem és a horvát kereszténység megerősítése végett a magyar király megalapította a zágrábi püspökséget. László hódításait Kálmán folytatta.

Mint tudjuk, a magyar keresztény terminológia kettős eredetű: van egy bizánci rítusra utaló része, amelynek forrása az ószláv, óbolgár nyelv. A másik réteg a nyugati szertartás szókincsét öleli fel (*apát, bérmál, malaszt, zsolozsma* stb.) Ez utóbbi réteg átadó nyelve kétségtelenül egy nyugati rítusú szláv etnikum volt. Ennek ellenére az átadó nyelv aligha lehetett a kaj-horvát, mert a kereszténység közöttük meglehetősen felszínes volt, és nem rendelkezett kialakult egyházi szervezettel.[55] Mindez arra enged következtetni, hogy a keresztény terminológia nyugati rítusra utaló része (*barát, szent, apát, bérmál, malaszt, zsolozsma, zarándok*) forrása a szlovénban keresendő. Hasonlóképpen ez a nyelv volt a forrása a magyar mezőgazdasági terminológia egy részének is, mert a földművelés közép-európai formáját is Pannóniában sajátították el őseink (*konkoly, kalász, gabona, parlag* stb.).[56] Ugyancsak itt ismerkedtek meg a vízimalmok használatával, amint e terminológia szlovén elemei (*garat, malom*) alapján erre következtethetünk.

Az elmondottak szerint a pannóniai szlávok nyelvéből került a magyarba a keresztény terminológia nyugati rítusú rétege, valamint

a mezőgazdasági terminológiánk jó része.

Mielőtt e kérdés tárgyalását lezárnánk, megemlítjük azt az elméletet, amely a pannóniai szlávság jelentőségét húzza alá a magyar egyház és állam kialakulásában. Melich Jánosnak arra a megállapítására gondolunk, amely szerint a „kereszténység felvétele és a magyar állam megalakulása hazánk dunántúli részeiben a Duna-Dráva közt fekvő területen történt". Ez a megállapítás további megfontolások forrása lehet.[57]

Szláv jövevényszavainknak még egy csoportja kapcsán említhetjük meg a pannóniai szlávokat, akik a bolgár-szlávokkal együtt a magyar állami és jogi terminológia átadóiként jöhetnek számba.

Kiindulópontként meg kell említenünk azt a tényt, hogy állami és jogi terminológiánk szláv elemei sem egy szláv nyelvből kerültek nyelvünkbe. E szókincs egy része bolgár-szláv eredetű: *mezsgye, vajda, asztalnok*, esetleg az *udvarnok* szavak.

Valószínű, hogy horvát forrásra megy vissza a *bán, megye, király, bajnok, kamat, perel, panasz, vádol, zálog* szavunk. Meg kívánjuk jegyezni, hogy eddigi ismereteink szerint szlovák eredetű kölcsönzés az állami és jogi terminológiában nincs.

Állami és jogi terminológiánkról a szakemberek között jelentős véleménykülönbség van. Moór Elemér abból a feltételezésből kiindulva, hogy a Kárpát-medence egy része, illetve a Szerémség és Dráva mente a bolgár államhoz tartozott, jogi és állami terminológiánk nagy részének forrását a bolgár-szlávban látta.[58] Ezt azzal magyarázta, hogy Pribina, illetve Kocel fejedelemsége nem volt olyan jelentős, hogy befolyással lett volna a magyar állam kialakulására. A szerbek kizárhatók az állami terminológia forrásai közül, mert a magyar határtól jóval délebbre éltek, és a szerb állam később jött létre a magyarnál.

E megfontolásokból kiindulva Moór Eleméren kívül Perényi József is a kérdéses terminológia bolgár eredeztetése mellett szállt síkra.[59] Kniezsa István az állami és jogi terminológiánk eredetére vonatkozó megállapításait azzal zárja le, hogy állami terminológi-

ánk bolgár jellegű, de vannak olyan elemei, amelyek nem lehetnek bolgárok (pl. *király*). A jogi terminológiában a nem bolgár eredetű szavak száma jelentősebb.[60] Magunk részéről úgy gondoljuk, hogy állami és jogi terminológiánk is két kronológiai és átadó rétegre osztható: a régebbi az államszervezetre utaló réteg, amely bolgár-szláv eredetű. A későbbi, az államigazgatásra vonatkozó horvát eredetű, de nincs kizárva, hogy más, így nyugati szláv (későbbi szlovák) elem is előfordulhat benne.[61]

Ami az állami, illetve jogi terminológiát érinti, meg kell említenünk azt, hogy e terminológia némely elemét az ószláv, illetve az ószlovén nyelv is közvetítette. Erre legjobb példa tömlöc szavunk, amely a *Halotti beszédből* ismert. Figyelemre méltó analógia, hogy szláv megfelelése (*tъmьnica*) az ószlovén FT-ben fordul elő legkorábban hasonló jelentésben. Ez az eset felveti azt a lehetőséget, hogy némely állami és jogi terminológiába tartozó szavunk egyházi közvetítéssel jutott nyelvünkbe.

3. A nyugati szlávok

Ami a nyugati szláv – magyar kapcsolatokat illeti, jóval kevesebbet tudunk róluk mondani, mint a bolgár-szláv és magyar kapcsolatokról. A toponimák és hidronimák adatai szerint a honfoglalás kora előtt a Duna vonalától északra, a Hernádtól keletre és a Felső-Tisza jobb partján szlávokkal (a szlovákok elődeivel) kell számolnunk. A nyugati szlávság korai betelepülése a Kárpát-medencébe az 527. év utánra, a VI. sz. első harmadára datálható. Régészetileg a prágai típusú kerámia, a hamvasztásos temetkezés és a szórt települések az itt élt szlávok emlékei. Az avar-szláv érintkezés a VII. század vége felé mutatható ki, aminek során nő a szláv települések száma. A Samo-féle állam magában foglalta a Dunától északra eső települések nyugati részét. A VIII. században élesen elhatárolódott az avarok által elfoglalt és a csak szlávok által benépesített terület. Nagy Károly

avarok elleni hadjáratai után megindult a morva-szlávok törekvése az államszervezet kialakítására. Nyitrán Pribina alapított államot, amely a frank birodalmi egyház érdeklődését is kiváltotta. Ennek megnyilvánulása az, hogy 828-ban Adalram passaui érsek templomot szentelt Pribina székhelyén, Nyitrán, amelynek maradványai napjainkig fennmaradtak.[62]

A frank egyház nyugati szlávok, elsősorban morvák iránti térítői tevékenységének eredménye az volt, hogy valamivel később, 831-ben Reginhar passaui püspök megkeresztelte a morvákat. Ugyanabban az évben I. Lajos nyugatrómai császár fogadta a (nyugati) szlávok küldöttségét, aminek egyenes következményeként fogható fel a morvák megkeresztelése.

Pribina nem sokáig uralkodhatott Nyitrán, mert I. Mojmir morva fejedelem elűzte őt onnan, és Nyitrát a morva államhoz csatolta. Pribina fiával együtt Ratbold őrgrófhoz menekült, aki bemutatta őt Német Lajos uralkodónak. Pribina valamivel később Treiznában megkeresztelkedett. Később a morvák elleni harcban esett el.

Mojmir után Szvjatopluk lett Nyitra ura 870-ig, amikor Morávia trónjára került. A nyitrai templom 880-ban püspöki székhely lett, miután VIII. János pápa Wichinget nyitrai püspökké szentelte. Ezt a méltóságát nem sokáig töltötte be, mert 892-ben elhagyta Moráviát. Kétségtelen, hogy a nyugati szlávok egy része a Kárpát-medencében beletartozott a morva államba és osztozott annak sorsában.

A későbbi szlovákok egyházi és kulturális központja Nyitra volt. A város 907 körül kerülhetett magyar uralom alá.

A szlovákok elődei nyelvének fejlődésére hatással voltak a környező szláv nyelvek, illetve nyelvjárások. A nyugati dialektusok erős morva befolyás alatt voltak. A középsőkben a Dunától északra húzódó déli szláv nyelvjárások hatása figyelhető meg. Végül a keleti csoport dialektusai lengyel, kisebb mértékben ukrán befolyás alatt álltak.

A későbbiek során a szlovákok ősei betagozódtak a magyar ál-

lamba, és annak aktív részeseivé váltak. Valószínű, hogy a magyar nyelv szavai között is található egy nyugati szláv (szlovák) réteg, amelyet ilyen átvételek alkotnak mint *széna, villa, kasza, abrak, pajta.*

Kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok harccal foglalták el új hazájukat az itt élt népektől, így a szlávoktól is. Valószínű azonban, hogy azok a szláv vezérek, akik meghódoltak, megtartották birtokaik egy részét saját tulajdonként, más részét a hódítók megbízásából igazgatták. A meghódolt „őslakosság" meghatározott szolgáltatásokkal adózott urainak. E szolgáltatások teljesítői rendszerint egy helyen települtek meg, ahonnan eljuttatták a fejedelmi, majd királyi központba a tőlük megkövetelt, általuk előállított javakat. Ezeknek a szolgáltatásra kötelezett „őslakosoknak" az emlékét őrzik azok a településnevek, amelyek egy- egy mesterséget űző szolgáltató közösség meglétéről tanúskodnak. Heckenast Gusztáv[63] és Kristó Gyula meglehetősen sok ilyen eredetű helynevet sorol fel: *Arács* 'szántó', 'földműves', *Bobrovnik* 'hódász', *Bocsár* 'kádár', 'pohárnok', *Csatár (Csitár)* 'pajzskészítő', *Daróc* 'vadfogó', *Esztergár* 'esztergályos', *Gerencsér* 'fazekas', *Mecsér* 'kardkovács', *Ribnyik* 'halász', *Udvarnok* 'királyi curtisok szolgálónépe' stb. Az egykori Borsod megyében található *Igrici* településen szláv eredetű énekeseket, mulattatókat, ioculatorokat telepítettek le. E települések szláv, majd később magyar mesterei szolgáltatásaik fejében a magyar uralkodó osztálytól védelmet kaptak.

Ami a települések időrendjét illeti, megállapítható, hogy igen korán, a X. század első felétől kezdve jelentek meg a Kárpát-medencében. E helynevek vizsgálata azt mutatja, hogy e toponimák jelentős száma szláv eredetű, bár van közöttük olyan is, amely már magyar névadásra utal (*Kovácsi, Tárnok*). Az utóbbi csoport kivételével feltételezhetően e települések szolgáltató népessége az itt élt, meghódított szlávság közül került ki.[64]

Szláv jövevényszavainknak van egy nagyon fontos tanúságté-

tele is. Már Moór Elemér is felhívta a figyelmet, hogy szláv jövevényszavaink között a rokonságot jelölő főnevek (mostoha, déd, unoka) mellett igen sok a női „foglalkozást", „háztartási tevékenységet" jelölő főnév is: *pest* 'kemence', *nyüst* 'szövőszék része', *pemet* 'kemencetörlő'.[65] Ezek forrása a bolgár-szlávok nyelve volt. Ennek alapján az egy szóbokorba tartozó, de neutrális jellegű szláv szavaink, amelyek a kenyérsütés terminológiáját képezik, szintén lehetnek bolgár-szlávból való kölcsönzés elemei. A családi élet, a kenyérsütés terminológiájának szláv rétege arra enged következtetni, hogy a honfoglaló magyarok – bár a Kárpát-medencét harc és háborúk útján szerezték meg (amelyeknek emléke Anonimus koráig fennmaradt) – az itt talált szlávokat nem „pusztították el", nem „irtották ki" (ahogyan ezt sokan gondolják), hanem békés kapcsolatot alakítottak ki velük; gyermekeiknek szláv *mostohákat* szereztek, szláv bácsikáik (*déd*) lettek gyermekeiknek, akik már az ő *unukáikká* váltak. A szláv feleségek elvégezték mindazt a házimunkát magyar családjuknak, ami a X-XI. századi feleség, háziasszony és anya kötelessége volt. Szláv szavaink megléte az itteni szláv lakosság továbbéléséről, esetleges lassú asszimilációjáról tanúskodik. Ez az asszimiláció fordított irányban is előfordult, mert tudunk olyan magyar etnikumú területről, amely a honfoglalást követően hamar elszlávosodott.

Vizsgálódásaink eredményét összefoglalva elmondhatjuk, hogy a honfoglalás után szláv jövevényszavak jelentős része a IX-XII. század közötti időpontban került nyelvünkbe. Ez két következtetést enged meg: a nevezett időpontban a Kárpát-medence szlávjai, illetve azok egy része hatással volt a magyarságnak az új földrajzi és kulturális viszonyokhoz való beilleszkedésére. Ugyanakkor az itt élt szlávok egy része a magyar etnogenezis folyamatának is részesévé vált.

Jegyzetek

[1]Kiss Lajos: Szláv tükörszók és jelentések a magyarban. Budapest, 1976. 3.

[2]Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. 2. kiadás. Budapest, 1958. 16.

[3]Шахматов, А. А.: Введение в историю русского языка. Петроград, 1916.

[4]Kniezsa István: Charakteristik der Slawischen Orstnamen in Ungarn. In Segédkönyv a szlavisztikai gyakorlatokhoz Kniezsa István válogatott írásaiból. Előszó és válogatás Kiss Lajos. Budapest, 1994. 195-196.

[5]Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/6. Budapest, 1925-1929. 273.

[6]Székely György (főszerk.): Magyarország története I/1. Budapest, 1984. 638.

[7]Bartoňková, D.–Havlík, L.–Masařík, Zd.–Večerka R. (szerk.): Magnæ Moraviæ Fontes Historici. I. Pragæ-Brunæ. MCMLXVI. 46., 50., 51. (A továbbiakban MMFH.)

[8]Szádeczky-Kardoss Samu: A IX. század írott története. In Kristó Gyula (szerk.): Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. 211-212.

[9]Moór Elemér: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok, 1970. 2. 372.

[10]Székely (főszerk.) 1984. 602.

[11]Moór 1970. 373.

[12]Melich János: Nyelvünk szláv jövevényszavai. Budapest, 1910. 2., 14., 21., 30-31.

[13]Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. Századok, 2000. 134. 1. 1-44.

[14]Melich 1910. 21., 23.

[15]Székely (főszerk.) 1984. 642.

[16] Kristó 2000. 10.

[17] Melich János: Szláv jövevényszavaink. I. 1. Budapest, 1903. 75.

[18] Zbornik Brižinski Spomeniki. Ljubljana, 1996. 136., 137.

[19] Zbornik Brižinski Spomeniki 1996. 312.; Pohl, H. D.: Zur Sprache des Freisinger Denkmäler. In Zbornik Brižinski Spomeniki. Ljubljana, 1996. 136., 137.

[20] Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1. Budapest, 1955a. 494-495.

[21] Hadrovics László: Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, X. 1-2. sz. 161.

[22] Kniezsa 1955a. 421.

[23] Kniezsa István: A magyar állami és jogi terminológia eredete. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VII. 1955b. 237.

[24] Kniezsa 1955a. 269.

[25] Kniezsa 1955b. 264.

[26] Kniezsa 1955a. 517-518.

[27] Kniezsa 1955a. 225.

[28] Kniezsa 1955b. 247-248.

[29] Kristó 2000. 37.

[30] Melich 1925-1929. 141.

[31] Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938. 421.

[32] Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987. 297-298.

[33] Székely (főszerk.) 1984. 371.

[34] Бешевлиев, Веселин: Първобългарски надписи. София, 1979. 215.

[35] MMFH. I. 119.

[36] Idézi Márki Sándor: Magyar középkor. Budapest, 1914. 45. Reprint.

[37] Székely (főszerk.) 1984. 586.

[38] Fodor, István: Die Bulgaren in den ungarischen Ländern während des Anriedlungsperiode der Ungarn. In Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich. 2/VI. 1984. 47-54.; Székely (főszerk.) 1984. 371.

[39] Vályi Katalin: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In Pálfi Gyula–Farkas Gyula–Molnár Erik (szerk.): Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Szeged, 1996. 51., 53.

[40] Kos, Milko: Zgodovina slovencev od naselitve do reformácije. Ljubljana, 1933. 45.

[41] Székely (főszerk.) 1984. 350.

[42] Kos 1933. 68.

[43] MMFH I. 52., 88.

[44] A bajorok és karantánok megtérése. In Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 3. kiadás. 1986. 200.

[45] Györffy 1986. 200., 201.

[46] Székely (főszerk.) 1984. 352.

[47] Cs. Sós Ágnes: Zalavár a középkorban. Év és hely nélkül, 8-9.

[48] Moór, E.: Westungarn im Mittelalter. Szeged, 1936. 312.

[49] Kniezsa István: A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, II. 1952. 1-4. sz. 390.

[50] Kniezsa 1994. 43.

[51] Sławski, Frantiszek: Zarys dialektologii południowo-słowian'skiej. Warszava,

1962. 82.

[52] Sławski 1962. 87.

[53] Stieber, Zdiesław: О языке Киевского миссала. In S'wiat językowy słowian. Warszava, 1974. 190-193.

[54] Moór 1970. 215.

[55] Kniezsa István: Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában. In Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Kniezsa István válogatott írásaiból. Válogatta Kiss Lajos. Budapest, 1994. 51.

[56] Moór, Elemér: Die Ausbildung der Betriebsformen des ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. Studia Slavica, II. 1956. 1-4. sz. 99.

[57] Melich 1903. 85.

[58] Moór 1970. 382.

[59] Kniezsa 1955b. Hozzászólások, 258.

[60] Kniezsa 1955b. 265.

[61] Kniezsa 1955b. Hozzászólások Varga Endre, 259.

[62] Hodál, Juraj: Kostol kniežata Pribinu v Nitre. Nitra, 1930. 73-74.

[63] Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970. 60., 64.; Kristó Gyula 2000. 99.

[64] Heckenast 60., 65., 66.

[65] Moór 1970. 372.

Horváth Andrea

Adalékok a Szent István előtti kereszténység történetéhez

Tanulmányom két részből áll, a fő vonal a Szent István előtti kereszténység történetének legfontosabb periódusaival, ezek írott és íratlan forrásanyagával foglalkozik, s egyben a témakör legfontosabb problémáira is igyekszem utalni. Mivel én magam önálló kutatást a késő antik kereszténység témakörében végeztem, így röviden áttekintést nyújtok vizsgálódásaimról, amit a legkorábbi szakasz egy speciális forráscsoportján, a feliratos emlékeken végeztem.

A Szent István előtti kereszténység történetét két szálon közelítik meg a kutatók. Az egyik a magyarságot ért keresztény hatásokkal foglalkozik, s időben nagyjából a honfoglalást megelőző és követő évszázadra terjed ki. A másik irányban folyó kutatás azt vizsgálja, hogy a Kárpát-medencében mikor és mely népek voltak a kereszténység hordozói. Ez hozzávetőlegesen 700 év történéseit foglalja magában. Mindkét szál végpontja biztos, konkrét időpont (leginkább István koronázásához köthető), kezdő vége azonban bizonytalan, a pontos dátumhoz kötés nehézségbe ütközik. A magyarság kereszténységgel való találkozása leginkább Don vidéki bizánci térítőtevékenységhez kapcsolódik.[1] Magába a Kárpát-medencébe, mint a Római Biroda-

lom Pannónia provinciájába valamikor az i. sz. 3. század második felében jutott el a kereszténység.

Ezt a hosszú, 700 éves korszakot négy periódusra lehet felbontani.[2] A korszakhatárok, amelyekkel a vallástörténeti időszakot tagoljuk, egybeesnek bizonyos fontos politikatörténeti dátumokkal. Ennek legnagyobbrészt az az oka, hogy a kereszténységet elterjesztő, fenntartó vagy hordozó etnikum történetével szorosan összekapcsolódik szellemi, vallási kultúrája.

Az első periódus a kezdetektől (a harmadik század második fele) a 430-as évekig tart, földrajzi kiterjedése pedig elsősorban Pannónia provincia. A második szakasz 430-tól 568-ig terjed. Kezdete a Római Birodalom kárpát-medencei hatalmának végleges meggyengülése, illetve összeomlása, vége pedig a langobárdok Pannóniából Itáliába való kivonulása. A harmadik periódust 796-ig a Kárpát-medence feletti avar uralommal jellemezhetjük. Ezt az időszakot kutatók nagy része további két, esetleg három rövidebb periódusra bontja, figyelembe véve az avarság történetének fontosabb eseményeit.[3] Vallástörténeti szempontból ez a további bontás véleményem szerint nem indokolható. A 796-os dátum tulajdonképpen a frankoktól elszenvedett vereség és az egységes kárpát-medencei avar uralom vége. Az utolsó kétszáz éves korszakban (796-1000-ig) a magyarok honfoglalása csak annyiban jelent belső korszakhatárt, hogy megszünteti a Kárpát-medence nyugati részén a frank fennhatóságot, és viszonylag egységes népi megszállás alá vonja a területet.

Az utóbbi néhány évben több kutatónk, Thomas Edit,[4] Tóth Endre is felvetette, hogy különösen az ókori régészeti és történeti adatok alapján egy egységként kellene kezelni a keresztény leletanyagot a legkorábbi anyagtól a frank térhódítás idejéig, azaz a 8. századig. (Tóth Endre véleménye szerint egységes forráscsoportot alkotnak ezek a leletek, és szervezetileg is folyamatos utóda a 4. századinak az 5-7. századi.[5]) Nem előzmény nélküli ez az elképzelés. Több kísérlet is történt ezen hosszú korszak leletanyagának és történetének

összefogására. Talán a legismertebb és a mai napig is leginkább felhasználható az 1938-ban Szent István halálának 900. évfordulójára készített összefoglalás.[6] Mivel azonban keresztény szellemű kísérletek voltak ezek, a második világháború után hosszú időre lekerültek a kutatott témák listájáról. Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején újrainduló feltárások eredményei ekkortól folyamatosan megjelennek a szakfolyóiratokban. A hitelesítő feltárások, az egyes lelettípusok publikálása, új ásatási eredmények mára már lehetővé tették átfogó témákkal foglalkozó tanulmányok megjelenését.[7]

Ami az utolsó korszak kutatástörténetét illeti, itt talán egyenletesebben, folyamatosabban folyt a régészeti és történeti adatok feldolgozása, s külön kiemelt szerepet kapott a nyelvészet is.

A római Pannónia provincia első keresztényeiről a Diocletianus-féle 303-304-es keresztényüldözés kapcsán értesülünk. Ugyancsak ez idő tájt fordul az érdeklődés két, a tartomány déli határairól származó keresztény szerző felé. Victorinus püspök Poetovioban működött, és Szent Jeromos is innen származott. A niceai zsinat után Ariust, az arianus eretnekség szellemi megteremtőjét Illyricumba száműzte Nagy Konstantin. Míg az első két személy maga alkotott igen széles körben, Ariushoz pedig jelentős politikai dogmatikai vita kapcsolódott, a pannóniai kereszténységről sok elszórt információnk van.[8]

A másik írott forráscsoport a vértanúakták alkotják, amelyek elsősorban a tartomány déli részén említenek nagy számban kivégzetteket. Adataik egy részét a régészet is megerősítette (Sirmiumban Ireneus és Syneros, Savariában az egyébként sisciai püspök Quirinus emlékeit tárták fel). A vértanúakták már konkrét utalásokat tartalmaznak a tartományi kereszténység szervezetére, a fontosabb központokra (püspökségekre) is utalnak.

A régészeti leleteket hagyományosan két csoportra bontjuk: a keresztény kultuszépületekre és ún. kisleletekre. Az előbbi csoportban funkcióját tekintve sírépítményeket és templomokat szokás elkülö-

níteni. A templomok száma ma már kettőre csökkent (Aquincum és Sirmium), mivel több épületről bebizonyosodott, (egyéb leletek hiányában), hogy nem ezt a funkciót töltötték be.[9] Jelentősen gyarapodott a száma viszont a sírépítményeknek. Rendkívül változatos építészeti megoldást követő, elsősorban Kelet- és Dél-Pannóniából ismert épületek egy részéről a keresztény jelenetes festmények alapján, más részéről a körülötte fekvő temető leletanyaga alapján állapítható meg keresztény volta.[10]

Ma is igen nehéz eldönteni, hogy a keresztény leleteket, temetőket, temetkezéseket milyen ismérvek alapján soroljuk be kereszténynek. Valóban sok probléma vetődött fel. S nemcsak az antik periódusra, hanem az egész vizsgált korszakra vonatkozóan. Keresztény-e a nyugat-keleti tájolás a sírokban, a melléklet nélküli temetkezések mind keresztények-e, vagy viszont, a melléklettel ellátott temetkezések kizárják-e az elhunyt keresztény voltát. Mára a kutatás igen körültekintően vizsgál meg minden körülményt, és általában nem elégszik meg egyetlen tényezővel, és egyéb kereszténységre utaló leletek esetén (pl.: christogrammos használati, viseleti tárgyak) minősít egy-egy leletet.[11]

A kisleletek igen változatos képet mutatnak. A keresztény szimbolikával díszített használati és viseleti tárgyak csaknem az egész tartomány területéről ismertek. Leginkább mécsesek,[12] fibulák,[13] ládikaveretek,[14] csatok, gyűrűk fordulnak elő.

A leletek térképrevitelével és az írott források vizsgálatával a tartomány területén 10, illetve 11 püspökség feltételezhető, elsősorban a városokban és közigazgatási székhelyeken. A leletsűrűség azonban azt mutatja, hogy a tartomány déli és nyugati fele erőteljesebben krisztianizált.[15]

A pannóniai keresztény emlékek egy sajátos csoportja a sírfeliratoké. Írott és tárgyi forrásként egyaránt felhasználhatóak. Pannónia 14 lelőhelyéről összesen 84 sírfeliratot ismerünk. Keresztény közösség léte más leletek alapján egy kivételével mindenütt kimutatható.

A feliratos emlékek kereszténynek a Krisztus monogram, formulák, esetleg a feliraton szereplő név alapján sorolhatóak be. A vizsgálatok alkalmával feltüntetett adatok viszonylagosak, hiszen egy-egy újabb lelet előkerülésével változhatnak.[16]

A lelőhelyeken egyenlőtlenül oszlanak el az emlékek, a legtöbb Sirmiumból 16, Savariából 13, Sopianæből 6, Sisciából 5 ismeretes. A legszembetűnőbb, hogy a viszonylag nagy sírszámú pécsi és ságvári temetőből csak néhány került elő, Aquincumból pedig csak egy. Talán eltérő szokások okozzák ezt a jelentős különbséget. Azaz a Dráva-Száva közti területtől északra kevésbé állítanak feliratokat a keresztények, s különösen érvényes ez a limes mentére. Ebben szerepet játszhatott az az általános tendencia, hogy a római írásbeliség hanyatlott az erőteljes támadásoknak kitett limes menti területen a nem keresztény lakosság körében is.

Az ókeresztény feliratokat állító népesség természetesen nem azonosítható a pannóniai keresztény vallású lakossággal. Ugyanúgy, mint a korábbi századokban a feliratokat a bizonyos szempontból aktívabbak készítették, tehát vagy a gazdaságilag erősebbek, vagy a politikai, vallási szempontból jelentősebb szerepet játszók. Valószínűleg így volt ez a kereszténveknél is. Erre utalnak egyrészt a viszonylag drága márvány sírkövek,[17] a feliratokon szereplő kiemelkedő személyiségekre utaló megállapítások (*diaconus, famula Christi*). Néhány esetben arra is van adatunk, hogy a közigazgatásban vagy a katonaságnál tevékenykedők készíttetik ezeket a feliratokat.[18] A korábban a rómaiaknál szokásos hivatali pályafutás feltüntetése szinte teljesen hiányzik emlékeinkről. Talán nem tartották annyira fontosnak megörökíteni az elhunyt foglalkozását, tisztségét.

A feliratokon a leggyakoribb keresztény jelképként a Krisztus monogram, az alfa és ómega fordult elő. Jelképpel ellátott sírkövek csaknem kizárólag a Dráva-Száva közéről ismertek, ettől északra csak Savariában fordult elő. Az egyéb díszítmények szőlő, madár és egy savariai emléken Jó Pásztor ábrázolás (maga a faragvány nem a pro-

vinciában készült, a felirat eltérő faragással került az alsó részre).[19]

A feliratok formai elemzése mellett a tartalmi elemzés elsősorban a sírköveken olvasható nevekre vonatkozik (81 név teljesen, további 16 nagy valószínűséggel olvasható). Az elemzés eredménye, hogy a típusosan egynevű kereszténveknek állították a legtöbb feliratot, ezt követik számban az észak-itáliai eredetű nevet viselők, és csak ez után jönnek a keleti származásúak. A területi megoszlásra az jellemző, hogy a provincia déli részén főleg észak-itáliai típusú nevet viselnek, míg a tartomány nyugati részén, így Savaria környékén főképp keleti származásúakat.

A feliratok formulái közül a *bonæ memoriæ*, az *in pace*, a *requiescit*, ami egyértelműen keresztény környezetben fordul elő, az életkoradatok közlése azonban a pogány sírköveken is megtalálható. (21 adat áll rendelkezésünkre, igen magas gyermekhalandóságot és 40 év körüli átlagéletkort mutat, két kiugrónak számító 81 és 86 év egy savariai házaspár esetében).

Az összes forrásanyagot összevetve a provincia déli részén erőteljes észak-itáliai kultúr- és népességhatás mutatható ki, jelentős számú keresztény közösségekkel. Délkelet-Pannónia ugyan nagy sírszámú temetőket és szépszámú építészeti emléket őrzött meg, ezek azonban balkáni párhuzamokat mutatnak. A provincia északi, északkeleti területeinek centrumaiban a feliratállítók között nagyszámú a keleti elem, a még mindig meglevő keleti kapcsolatok bizonyítékai, de főleg a limes mentén a birodalom egészére jellemző általános kultúrhatásokkal is találkozunk.

A második periódus kereszténységének jellemzése részben könnyebb, részben nehezebb feladat is. Könnyebb, hiszen a leletek és írott adatok száma jóval csekélyebb. S nehezebb, mert a Római Birodalom felbomlása után a népvándorlás népeinek anyaga nehezen körvonalazható, a róluk szóló írott források gyakran sablonosak.

Tulajdonképpen a korszak négy nagyobb népcsoportját kell megvizsgálnunk. A hunoknak 409-ben Valeria tartományt átengedik a

rómaiak, valódi hatalomátvételre csak a 430-as évek elején kerül sor, ekkor szinte az egész Kárpát-medencét benépesítik. Bár minden bizonnyal találkoztak a kereszténységgel, leletanyagukból teljesen hiányzik, és a köztük folytatott térítésnek is csak irodalmi nyomai találhatók.[20]

Az utánuk a Kárpát-medence keleti és középső részén tért nyert gepidák viszont több forrásadat egybehangzó tanúsága szerint ariánus keresztény vallást követett (Jordanes, Prokopios állítása szerint). Azt is tudjuk, hogy Sirmiumban püspökségük volt,[21] mert a gepida királyi kincsek átadását a bizánciaknak 567-ben Trasarik nevű püspökük végzi el, s ő maga is Konstantinápolyba megy.

Régészeti leletanyagukban elsősorban viseleti tárgyak utalnak a kereszténységükre. Bizánci tömegterméknek minősülnek a kereszt alakban áttört lemezű csatok, keresztes díszű gyűrű, vésett keresztek egyéb viseleti tárgyakon (Kiszombor, Pécska, Apahida, Szentes).[22] Feltehetően kereskedelmi kapcsolatok révén jutottak ezekhez. Arianizmusuk nem lehetett mélyreható, valószínűleg csak az uralkodó réteget érintette, s a szervezett formáig is csak Sirmiumban jutott el.

A langobardok kárpát-medencei megjelenése a 480-as évekbeli Cseh-medencébe való beköltözésükkel kezdődik. A Dunát talán 505 és 507 között lépik át, és az 568-as kivonulásukig főképp a Dunántúlt veszik birtokba.

Mind történetükre, mind vallási életükre bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre.[23] Az *Origo gentis Langobardorum* a 7. sz. 60-as éveiben összeszerkesztett történet, Paulus Diaconus már Itáliában megírt *Historia Langobardorum* című műve, Nagy Szent Gergely pápa *Dialógusai*, Liudprand, a langobardok ősi hitvilágát tükrözik. Prokopios állítása ezért meglepő, amikor a bizánci császár I. Justinianus előtt megjelenő langobard követek szájába azt a közlést adja, „kezdettől fogva a ti hiteteket követjük" (tudniillik nem az ariánus, hanem az ortodox kereszténységet). A langobardok tehát feltehetőleg már a pannóniai foglalás előtt katolikusok voltak. A térítésü-

ket korábbi kutatások a felettük rövid ideig uralkodó szintén katolikus heruloknak tulajdonították, ma viszont az a legelfogadottabb, hogy Scarbantia püspöksége, amely az akkoriban még élő pannóniai egyház bizonyítéka, talán Vigilius püspök vezetésével folytatott térítést,[24] a kor szokásai szerint leginkább a langobard uralkodó rétegben. Ennek igazolása lenne az a régészeti leletcsoport, amelyet Hegykő csoportnak szokás nevezni. Ez a Sopron környéki, valamint alsó-ausztriai temetőket létesítő zárt népesség germán és késő római provinciális hatásokat mutat. Egyetlen keresztény lelettípusa az ovális csatok vésett kereszt dísze.[25]

A langobardok megismerkedtek az arianizmus germán változatával is az 560-as években. Alboin nevű királyukhoz erőszakos térítés is köthető, s az itáliai lakosság szemében az ideérkező hódítók már türelmetlen arianusként tűnnek fel. Itáliai temetőik is többnyire pogányok maradtak, csak a 698-as páviai zsinat idejéből értesülünk arról, hogy minden városukban két püspökséget és templomot létesítettek.[26]

Még egy népet kell megemlíteni a kárpát-medencei kereszténység hordozói közül, ezek pedig a keleti vagy osztrogótok. 456 és 471 között a volt Pannónia Secunda és Valeria tartományban telepedtek le, és köztudottan arianusok voltak (hasonlóan a Dácia provincia feladása után oda betelepedő nyugati gót rokonaikhoz).[27] Rövid kárpát-medencei tartózkodásuk ellenére egy igen fontos lelet fűződik a hács-béndekpusztai temetőjükhöz. Az 5. számú sírból előkerült gót írással vésett ólomtáblákról[28] 1996-ban Harmatta János mutatta ki, a korábbi feltételezéseket igazolva, hogy újszövetségi szentírásrészletet tartalmaz.[29] (A temetőt Kiss Attila egyébként nem gótnak, hanem szvébnek határozta meg.[30])

A Kárpát-medencébe betelepült, és rövidebb hosszabb ideig itt élő népek keresztény leletanyaga mellett jelentős számú a még össze nem gyűjtött, provinciálisokhoz köthető emlékanyag. Létükről ebben a periódusban többször is említést tettem. A provincia feladása

után csak a keresztény leletanyag segítségével tudjuk nyomon követni fennmaradásukat. Mint láttuk ugyanis, a hódító germánok alig hagytak maguk után ilyen nyomokat. Mindenképpen keresztény közösségekre utalnak az apró használati tárgyaik (edénykarcolatok, csatok, keresztény jelképekkel, alfa, ómega, kereszt, bepecsételt kerámia).[31] Ezeknél azonban sokkal jelentősebbek azok az épületszobrászati faragványok, amelyek azt igazolják, hogy komoly épületeket is emelni, és díszíteni képes keresztényekkel kell számolnunk. S talán ennek a periódusnak a végén készült el a fenékpusztai háromhajós bazilika, melyet a 7. században is használtak.[32]

Következő periódusunk az avar megszállással kezdődik, s záródátuma Nagy Károly fiának, Pipin itáliai királynak 796-os hadjárata. Illetve a dátum inkább egyháztörténeti vonatkozású, hiszen a Dunaparton tartott egyházi gyűlés, az azon résztvevő Paulinus aquileiai pátriárka protokolluma részletesen foglalkozik az avar föld keresztényeivel és papjaival.[33]

Az egész Kárpát-medencét uralmuk alatt egyesítő avarok önmaguk nem voltak keresztények. Az avarkor keresztény leletei két forrásból táplálkozhatnak. A Bizánci Birodalommal folytatott háborúskodásaik alkalmával nagyszámú keresztény hadifoglyot hurcoltak magukkal, ez a tíz, esetleg a százezres nagyságrendet is elérhette. Hogy milyen jelentős népesség lehetett, arra utal, hogy az avar kagán fennhatósága alá került 4. Kuvrat fiú, talán Kuber, azt a megbízatást kapja a kagántól, hogy kormányozza a hadifoglyok keresztény utódait valahol a Dél-Alföldön. (Kuber a hazavágyódók élére áll, és Thesszaloniki környékén telepszenek le.)[34] Másodsorban továbbra is számolni kell a korábbi maradványnépességek kereszténységével is. Ennek legékesebb bizonyítéka az ún. Keszthely kultúra, amely a Balaton délnyugati részén továbbélő romanizált népességhez kapcsolódik. Ma már ennek a kultúrának az emlékeit a Délkelet-Dunántúl más lelőhelyein is azonosították, tehát nem egyetlen esetről van szó.[35] Szétszórt keresztény lakosság meglétét láthatjuk az ezüst korongfi-

bulák készítőiben és használóiban. A több tucatra tehető tárgyak középső, bemélyített képmezőjében jellegzetes keresztény ábrázolások láthatók (Győzelmes Krisztus, Lázár).[36]

Tóth Endre úgy véli, hogy nemcsak hogy megmaradnak, sőt növekednek a keresztény leletek, hanem egységesebbé is válnak ebben a periódusban, s déli kapcsolataik is intenzíven élnek. A keresztény egyházszervezetről szóló, s a már említett 796-os protokollum mellett, hagiografikus írások szólnak missziós tevékenységről. Említik többek között Szent Ecbertet, Szent Ruprechtet, Szent Emmerámot. Nem igazolt, hogy ezek a térítők eljutottak-e az avarsághoz.[37]

A Karoling-korszakkal új fejezet kezdődik a Kárpát-medence kereszténységében.

Egyrészről megszűnik az egész Kárpát-medencét politikailag összefogó avar uralom, s a Dunától keletre fekvő területeken szinte semmiféle nyomát nem találhatjuk az elkövetkező csaknem kétszáz évben a kereszténységnek. (Az első konkrét momentum majd 950 táján az erdélyi Gyula bizánci megkeresztelkedése lesz.)

A Dunántúl frank fennhatóság alá kerül, és itt a honfoglalás befejező szakaszáig, 899-900-ig ez fenn is marad. A lakosságot tekintve avar és főképp szláv népességgel kell számolnunk. Mindkét népelemhez igen sok történeti probléma tapad.[38] Az avar kérdéshez csupán annyit, hogy korszakunk elején behódolva a frankoknak több keresztény kagánról is tudomást szerzünk, ezek azonban minden bizonnyal politikai megtérések voltak.[39] A másik problémakör az avarok településterületének, és az ún. továbbélésnek a kérdése. Míg az előbbi tekintetében nagy vonalakban megegyeznek az álláspontok, az utóbbiban folyamatosan újabb eredmények módosítják a korábbiakat.

A frank hatalom központja Mosaburg, Zalavár. Egyháza a salzburgi és passaui egyházmegyék részét képezte, s mint ilyen, egyházakkal is rendelkezett. Forrásunk szerint (*A bajorok és karantánok megtérése*) Szombathelyen és Pécsett szenteltek fel ilyeneket. Úgy tűnik, hogy a pécsi *cella trihcora* másodszori kifestése erre az időre

datálható, de ide sorolható a velemi félköríves kápolna és a fenékpusztai templom újbóli használatba vétele is. Az újonnan emelt épületek közé a Zala torkolatnál emelt frank udvarház fából készült temploma sorolható.[40] Váczy Péter felvetette, hogy a Dunántúl északnyugati részén élő avarság bizáncias keresztény jellegű vallást gyakorolt volna.

A honfoglalás és az azt követő kalandozások lehetőséget nyújtottak ahhoz, hogy a magyarság megismerkedjen, kapcsolatba kerüljön a kereszténységnek mind a keleti, mind a nyugati irányzatával. Ekkehard, aki a *Szent Galleni történetek* címmel kolostora 891 és 971 közötti történetét megírta, a 926-os magyar támadás kapcsán közli, hogy a magyarok Szent Gál oltárához nem nyúltak, hozzáteszi azonban, hogy azért, mert gyakran csalódtak már ilyesmiben, hiszen csontokon és hamvakon kívül semmit nem találtak bennük. Közismert az a másik eset, amikor 954-ben, a lotharingiai kalandozások alkalmával Szent Wikbert apát állítólag sikerrel térített Bulcsú táborában. Ez azonban nem lehetett mélyreható, mert ugyanekkor a közeli monostort a magyarok felgyújtották.[41] A térítőtevékenység tehát ekkor még nem járt jelentősebb eredménnyel. Az első valóban eredményes missziós tevékenység a kárpát-medencei magyarság körében egy Hierotheos nevű szerzeteshez fűződik, aki az erdélyi Gyula megkeresztelkedése után, valamikor 950 tájékán Turkia püspökeként sikereket ért el. Valószínűleg ez csak a törzsfő közvetlen környezetére vonatkozott. A nyugati misszió megindulását a 963-ban felszentelt Zacheus nevű püspök nevéhez köti a kutatás. Ő azonban el sem indult missziója helyére, hiszen a felszentelését követő évben még egy római zsinat résztvevőjeként említik.[42] A nyugati térítés 972 után, Géza kezdeményezésére, a mainzi érsek által a magyarok püspökévé felszentelt Prunkward (Brunó), és a melléje segítőül adott passaui papok tevékenységével indult el. S ha hihetünk a rendkívül agilis passaui püspök, Piligrim levelének, rövid idő alatt ötezer magyar előkelőt térítettek meg. Csakhamar viszály támadt a salzburgi érsek

és a passaui püspök között, ami visszafogta a térítés lendületét. Géza felvette a kapcsolatot Adalbert prágai főpappal is, aki 994-ben keresztülutazott Esztergomon is. Tanítványa és életrajzírója, Querfurti Brunó a magyarokra tett hatását így jellemzi: „... tévelygésein alig tudva változtatni, a kereszténységnek csak árnyékát nyomta rájuk."

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a Kárpát-medence egységes politikai uralom alá vonása a vizsgált korszakban a pogány avarokat kivéve csak a honfoglalással valósult meg. S az is igaz, hogy keresztény közösségek is léteztek, csaknem folyamatosan hol az egyik, hol a másik felén a Kárpát-medencének. Bizonyos időszakokban összefüggő egyházi igazgatás jött létre. A kettő összekapcsolása, az egységes politikai szervezet mellett, egységes, az egész Kárpát-medencére kiterjedő egyházi igazgatás létrehozása azonban – nem feledve természetesen, hogy az első lépéseket Géza tette meg – Istvánra várt.

Jegyzetek

[1] Koszta László: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In Kristó Gyula (szerk.): Az államalapító. Budapest, 1988. 154.

[2] Tóth Endre: A 4-8. századi pannóniai kereszténység forrásairól, és a leletek forrásértékéről. In Zombori István (szerk.): Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Szeged, 1990. 17-31.

[3] Pl.: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. 185-198.

[4] Thomas, Edit B.: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäeologischen Funde. In Severin, zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Katalog der Austellung des Landes Oberösterreich im Stadtmuzeum Enns. Linz, 1982. 255-293. A szerző együtt tárgyalja a korai keresztény emlékeket a másik meghonosodott monoteista vallással, a zsidósággal emlékeivel. Korban azonban csak a római fennhatóság végéig folytatja a vizsgálódást.

[5]Tóth 1990. 18.

[6]Nagy Lajos: Pannónia Sacra. In Szent István Emlékkönyv. Budapest, 1938. I. 31. 148.

[7]Az 1980-as évek végéig összegyűlt irodalmi adatokról: Barkóczy László–Mócsy András–Fitz Jenő: Pannónia régészteti Kézikönyve. Budapest, 1990. XI. fejezete nyújt tájékoztatást.

[8]A pannóniai ókereszténység történetének a mai napig is jól használható összefoglalása: Nagy Tibor: A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Dissertationes Pannonicæ, II/12. Budapest, 1939.

[9]Pl: Gorsium (basilica), Savaria (cella trichora).

[10]Itt kell tennem két fontos megjegyzést. A viszonylag szívósan élő általános képzet, miszerint a Pécsett feltárt sírkamrák katakombák lennének, tévképzet. A legtöbb föld alatti építményhez föld feletti rész, ún. emlékkápolna is csatlakozott, s míg az alsó, egyébként igen szűk helyiségeket temetkezésre, a föld felettieket liturgikus célokra használták.

[11]Egyértelműen kereszténynek tekintjük a hal, alfa és ómega jelek használatát, míg a madár, szőlő ábrázolásokat nem.

[12] Iványi, Dóra: Die pannonischen Lampen. Dissertationes Pannonicæ, II/2. Budapest 1935.

[13]Tóth Endre: Későrómai sír Tihanyból. Folia Archeologica, 1994.

[14]A ládikaveretekkel Gáspár Dorottya foglalkozik, számos publikációja jelent meg a témáról. Pl: Die spätrömischen Kastchenbeschlage in Pannonien. Acta Antiqua et Archæologica, Szeged, 1971.

[15]Tóth 1990. 18. térképe

[16]A feliratokat elsősorban a RIU kötetekben lehet megtalálni, (Römische Inschriften Ungarns 1-5.), illetve az ILJ megfelelő száma alatt. (Sasel, Anna et Jaro: Inscriptiones Latinæ quæ in Jugoslavia inter annos editæ et repertæ sunt. Situla, 1984.)

[17]Savaria és Sirmium környékéről ismerünk ilyeneket.

[18] præfectus ILJ 3033., vir perfectissimus RIU 80., centurio RIU 84.

[19] Tóth, Endre: Ein altchristliche Loculus Platte aus Savaria. Folia Archeologica, 1972. 59-67.

[20] Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993. (elsősorban a régészeti leletanyaghoz) Bóna István–Cseh János–Nagy Margit–Tomka Péter–Tóth Ágnes: Hunok-gepidák-longobardok. Szeged, 1993. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. (a továbbiakban MŐK)

[21] MŐK 56-57.

[22] Bóna István: A középkor hajnala. Budapest, 1974. 73-76.

[23] Bóna 1974. 76-80.; MŐK 102-132., 132-134.

[24] MŐK 133.

[25] Tomka, Peter: Das germanische Gräbelfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. Acta Archæologica Hungaricæ, 1980. 5-30. valamint MŐK 148-149.

[26] Magyarország története I/1. Budapest, 1984. 306-307.

[27] Kiss, Attila: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456-471 zu bestimmen. Acta Archeologica, 1979. 3-4. sz. 329-339.

[28] Salamon, Ágnes: Grave 5 from the cemetery Hács-Bêndekpuszta. Mitteilungen Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1977. 7. sz. 37-40.

[29] Harmatta, János: Fragments of Wulfila's Gothic Translation of the New Testament from Hács-Bêndekpuszta. Acta Antiqua, 1996. 1. sz. 1-24.

[30] Kiss, Attila: Das germanische Gräberfeld von Hács-Bêndekpuszta (Westungarn) aus dem 5-6. Jahrhundert. Acta Antiqua, 1995. 275-342.

[31] Sági Károly–Törőcsik Zoltán: Bepecsételt ókeresztény szimbólumok VI-VII. századi hegyesdi cserepeken (előzetes jelentés). A tapolcai Városi Múzeum Közleményei, Tapolca, 1992. 143-153.

[32] Tóth 1990. 28.

[33] Az igen bőséges irodalomból csupán egyet idézek itt a viszonylag frissek közül: Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. Árpád előtt és után. Szeged, 1996. 28.

[34] Magyarország története I/1. 1984. 325.

[35] Magyarország története I/1. 1984. 322. A kérdéskörrel többek között Kovrig Ilona, Barkóczy László foglalkozott.

[36] Tóth 1990. 29.

[37] Szeged története 1983. 170.

[38] Mivel a konferencián a kérdéskörrel kapcsolatban elhangzott előadás, így arra nem kívánok itt kitérni. Irodalomként: H. Tóth Imre: Magyarok és szlávok a 9-11. században. Árpád előtt és után. Szeged, 1996. 75-84.

[39] Szeged története 1983. 171., Szádeczky-Kardoss 1996. 29.

[40] H. Tóth 1996. 77.

[41] Koszta 1988. 158.

[42] Koszta 1988. 160.

Szántóné Balázs Edit

„Miután elnyerte az uralom méltóságának jelvényét, Magyarország püspökeivel és főuraival együtt törvényt hozott."*

Első királyunk, az államalapító Szent István törvénykezése méltán volt mindig is a történészek érdeklődésének a középpontjában. Vizsgálták a törvények eredetét, keletkezési idejét, önállóságát és nem utolsósorban azt, hogy mit tudunk meg általuk az államalapítás koráról, annak társadalmi-gazdasági viszonyairól.

A pogány magyarok a honfoglalás korában fejlett szokásjoggal rendelkezhettek, mely továbbra is szabályozta mindennapjaikat. Akkor azonban, amikor betagozódtunk a keresztény Európába az új vallás meggyökereztetése, az új rend bevezetése miatt a szokásjog már nem volt elegendő, új törvényekre is szükség volt.

„Az ezredforduló táján Európa mind az ideológiában, mind a gazdasági szervezetben többé-kevésbé kész modelleket kínált, amelyeket az államot alapító, kereszténységet felvevő új népek (a magyarok mellett az oroszok, a csehek, a lengyelek, a dánok, a svédek, a norvégok) uralkodói, katonai kíséretük és az egyházi tanácsadók tudatosan

* István király nagyobbik legendája

átvettek. E hatások azonban az adott népek társadalmi szükségleteinek voltak alárendelve, hiszen a jogalkotás a belső igényeket szolgálta, s a saját problémákra keresett orvoslást."[1]

A tanulmányunk címéül választott idézet István király nagyobbik legendájából való, és rögzíti a törvényhozás tényét.

Mivel a törvényalkotás a szuverén államiság egyik legfontosabb ismérve, úgy gondoltuk, hogy a millennium kapcsán érdemes megvizsgálni, hogy hol tart ma a történelemtudomány Magyarország első törvényeinek megítélése kérdésében.

Először is vegyük számba, milyen tényekre támaszkodhatunk a vizsgálódásunkkor:

1. István királynak egyetlen törvénye sem maradt ránk eredetiben.

2. Szent István neve alatt, kétféle szerkesztésben összesen 56 törvénycikk maradt ránk, de nincs olyan kézirat, amely valamennyi ránk maradt törvényt tartalmazná.

3. A legkorábbi kézirat a XII. századi *Admonti-kódex*, István törvényeit két könyvre bontja, az elsőben 35, a másodikban 15, azaz összesen 50 fejezettel.

4. A későbbi, a XV. századi *Thuróczy-*, a XVI. századi *Illosvay-* és *Kollár-kódex*ben ránk maradt kéziratok bontás nélkül István második törvénykönyveként 55 cikkelyt tartalmaznak. Első törvénykönyvként azonban nem törvényeket, hanem egy 10 fejezetből álló erkölcstanító művet, István királynak a fiához intézett *Intelmei*t jelölik.

5. Az *Admonti-kódex*-béli szerkesztés 2, a későbbiek 6 olyan cikkelyt tartalmaznak, amelyek hiányoznak a másik szerkesztésből.[2]

6. Egyetlen kézirat sem tünteti fel a törvénykönyv keletkezési idejét.

7. És végül biztosan állíthatjuk, hogy Istvánnak nem minden törvénye maradt ránk. A fennmaradt szövegekből teljesen hiányoznak a gazdaságra vonatkozó rendelkezések, márpedig Könyves Kálmán I. törvénykönyvének 34. cikkelye határozottan kimondja, hogy: „Ha valaki a saját és házilag termelt dolgaiból ad el valamit a vásáron, Szent István törvényei szerint fizessen vámot."[3] Tehát Istvánnak nemcsak hogy voltak vámszabályai, hanem némelyik még a század végén is érvényben volt.

Az első kérdés, ami felvetődhet, és amit a fent felsorolt nagyon kevés tény alapján nem könnyű egyértelműen megválaszolni, az az, hogy mikor keletkeztek Szent István törvényei, és mikor szerkesztették össze azokat?

A *Corpus Iuris* korábbi kiadásai e szavakkal fejezték be Szent István törvényeinek közlését: Explicit decretum sancti Stephani regis, promulgatum Strigonii, anno 1035. (Vége van Szent István király dekrétumának, mely kihirdettetett Esztergomban, 1035-ben.) A *Corpus Iuris* ezen hozzáfűzésének azonban semmi történeti alapja nincs.[4]

Az első törvénykönyv keletkezési idejére vonatkozóan éppen a nagylegendára hivatkozva, István uralkodásának elejét, közvetlenül a koronázás utáni időt szokták megjelölni. A második törvénykönyvet pedig hagyományosan István uralkodásának végére, 1030-1038 közé keltezik. Ennek a nézetnek az elterjedéséhez nagyban hozzájárultak Györffy György méltán népszerű művei. S bár ő maga is bizonyítja, hogy a második törvénykönyv stilárisan is nagyban különbözik az elsőtől, és a tized fizetésének az elrendelését is későinek tartja, fenntartja a két törvénykönyv elméletét.[5]

Ettől némileg tér el Hamza Gábor, aki az I. törvénykönyv beve-

zetésének tekinti az *Intelmeket*.[6]

Kristó Gyula is elfogadja a két törvénykönyvnek a létezését azzal a módosítással, hogy az elsőt még István, a másodikat pedig I. András idején szerkesztették össze. Ugyanakkor kizárt dolognak tartja, hogy István hosszú uralkodása alatt mindössze kétszer ültek volna össze törvényhozásra. Legalább annyi alkalomnak kellett lennie, ahányszor utalás van a szövegben törvényhozó testületre vagy királyi akaratra.[7] Ez utóbbi álláspontot képviseli Jánosi Mónika is.

Magunk úgy gondoljuk, hogy a két törvénykönyv ebben a formájában csak jóval István halála után került összeszerkesztésre akkor, amikor az *Intelmek*, mely a királytükör szép magyarországi példája, már összemosódott a törvényeknek az utókor számára megörökítendőnek tartott, elsősorban általánosabb érvényű, erkölcsi és vallási rendelkezéseket tartalmazó, folyton citált és másolt cikkelyeivel. Akkor, amikor Istvánnak más aktuális, vagy éppen hamarabb elavuló gazdasági intézkedéseit már elfelejtették, vagy tudatosan revideálták (lásd Kálmán bevezetőjét: „az ország főembereinek gyűlését összehívván az egész szenátus tanácsából a szent emlékezetű István király törvényszövegét átvizsgálta... "[8]). Ebben, a késői szerkesztői munkában az utókor számára fennmaradt törvények össze is keveredtek. Egyáltalán nem biztos, hogy azok a törvények, amelyek ma a második dekrétumban találhatók, nem korábban keletkeztek. Mint korábban már említettük, Györffy is későinek tartja a tizedfizetés elrendelését István uralkodásának végén. De a második törvénykönyv sokat idézett első cikkelye a templomépítésről, ugyancsak késői intézkedésnek tűnik ahhoz képest, hogy már az első törvénykönyvben elrendeli a templombajárást, sőt az uralkodó törvény erejével kényszeríti a templomban a rendes viselkedésre az embereket.

Tehát a mai formájában ránk maradt törvénykönyveknél nem beszélhetünk a keletkezés, legfeljebb az összeszerkesztés idejéről.

Úgy gondoljuk, hogy István 41 éves uralkodása alatt rendkívül intenzív törvényalkotás folyt. Erre utal egyébként a Hartvik püspök

által szerkesztett legenda is: „királyi rendelkezések gondjával volt elfoglalva, egész napját tárgyalásokra és tanácskozásokra fordította."[9]

Az uralkodó, a felmerült ügyekben folyamatosan tanácskozott az egyházi és világi előkelőkkel vagy éppen egy-egy bizalmas tanácsadójával. Erre is utal a nagylegenda szövege: „a király tanácsot tartván Isten kedveltjeivel a Szent Hegynek mondott helyen... "[10] Azokban az ügyekben, amelyeket szokásjog nem szabályozott, vagy nem az új rendnek megfelelően szabályozott, eldöntötték, szükség van e törvény megfogalmazására, vagy, mivel nem speciálisan magyar vonatkozású ügy lévén, elég beemelni a meglévő külföldi törvények, zsinati határozatok megfelelő passzusait. Ez történt az I. törvénykönyv 1-5. cikkelye esetében is, amikor az egyházra vonatkozó törvényeket átvették a 847. évi mainzi zsinati határozatokból vagy a hamis *Pseudo-Isidorus-féle törvénygyűjtemény*ből (az egyházi javak állapotáról, a püspököknek a hatalmáról egyházi ügyekben, az egyháziak tanúiról és vádlóiról, a papok munkájáról). Az is előfordulhatott, hogy az átvett törvényt félreértették, s amikor ez a gyakorlatban kiderült, akkor korrigálták. Például a kard rántásáról szóló törvény, mely az első esetben csak csupán a kard rántásáért halálbüntetést szab ki (I. tk. 16. tc.),[11] később azonban korrigálja, és összhangba hozza a gyilkosságra kirótt büntetéssel (II. tk. 12., 13., 14., 15. tc.).

Még beszédesebben utalnak a törvények keletkezési körülményeire az I. tk. 6. tc. és a II. tk. 2. tc. cikkelyei. A jól ismert cikkely kimondja, hogy mindenki szabadon rendelkezik tulajdonával, szabadon örökítheti a családja, a rokonai körében, vagy az egyházra hagyhatja. Nyilván a menet közben felmerült problémák indokolták, hogy a törvényhozónak vissza kellett térnie a kérdés szabályozására. A II. tk. 2. tc. nem mond ki mást, mint az első szabályozás, de két vonatkozásban pontosabban fogalmaz. „Hozzájárultunk tehát az egész szenátus azon kéréséhez, hogy mindenki szabadon rendelkezzék mind a saját (öröklött) vagyona, mind a királytól nyert adományok felett, míg él – kivéve ami a püspökséghez és ispánsághoz tartozik – és halála

után fiai hasonló tulajdonjoggal örököljenek."[12] Kimondja először is, hogy mindenki szabadon rendelkezik mind a saját, örökölt, mind a királytól nyert adománya felett. A törvény első megfogalmazásakor, még nyilván az öröklött birtok volt az általánosabb. Ahogyan szaporodtak azonban az adománybirtokok, felvetődött a kérdés, erre is vonatkozik-e a szabad rendelkezés? Ki kellett tehát mondani, igen, erre is vonatkozik.

S hogy a pontosítás szükségességét nem is elsősorban a király érzékelte, hanem a megadományozott birtokosok, azt a törvény megfogalmazása árulja el, nevezetesen: „hozzájárultunk a szenátus azon kéréséhez... "

Ugyancsak a gyakorlat győzhette meg az uralkodót, hogy ezt a törvényt még egy vonatkozásban pontosítani kell, s le kell szögezni, hogy igen, mindenki szabadon rendelkezik a birtokával, kivéve, ami a püspökséghez és az ispánsághoz tartozik.

A II. tk. 2. tc. tehát pontosan azt a birtok feletti szabad rendelkezést mondja ki, amit az első esetben, de a megváltozott körülmények, és az alkalmazás közben felvetődött kérdések alapján pontosítja a törvényhozó.

Az I. tk. 21. tc. azokat bünteti, akik a mások szolgáit felszabadítják. A későbbiekben megismétli a tilalmat. Míg az első esetben a más szolgáját felszabadító büntetésén a király és a szolga ura osztozik, addig a második esetben (II. tk. 5. tc.) semmi más különbség nincs, mint hogy már egyharmadot kap belőle az ispán is.

A kétszeri törvényhozási aktus ellen szól, és a folyamatos törvénykezést támasztja alá a törvények megfogalmazása is. Többször az uralkodói akarat fogalmazódik meg a szövegben, amikor a „királyi hatalmunknál fogva elrendeljük", „úgy döntöttünk" vagy „azt akarjuk" a formula. Máskor a szöveg utal arra, mely körben tanácskozta meg, vagy hirdette ki a törvényt a király: a királyi tanács (senatus regalis I. tk. 14., 16., 31., 34., tc.; II. tk. 2. tc.), a királyi gyűlés (consilium regale I. tk. 20., 29. tc.), az általános vagy közös gyűlés

(concilium commune I. tk. 35. tc.), vagy főuraink gyűlése (conventus nostrum primatum I. tk. 25. tc.).

Ha Szent István törvényeinek késői és eléggé esetleges összeszerkesztését elfogadjuk, akkor érthetővé válik, amit Györffy is észrevesz a második dekrétum vonatkozásában, nevezetesen: „... még kevésbé ismerhető fel bennük a rokon intézkedések rendszere, és mindinkább rendszertelenné válik, ami az utólagos hozzátoldás lehetőségét sem zárja ki."[13]

Györffy egyébként megkísérli az első dekrétum törvényeit tárgy szerint is csoportosítani. Ezt a csoportosítást más kutatók is átvették, és nagyjából egyetért vele Kristó Gyula is.

Egyet lehet érteni azzal, hogy István törvényeinek egy csokrát alkotják azok a rendelkezések, melyek a világi hatalom eszközeivel segítik az egyháznak a vallás előírásait betartatni. Ez ugyan elsősorban nem a világi, hanem az egyházi bíróság illetékességébe tartozik, olyannyira, hogy a törvényhozó fontosnak tartja megindokolni, miért foglalkozik ezekkel a kérdésekkel: (I. tk. 13. tc.) „Ha valaki a keresztény vallás megtartását elhanyagolva és hanyag ostobaságtól megátalkodva az ellen bármi vétséget követ el, a vétek természetének megfelelően ítélje meg a püspök az egyházi törvények szabályai szerint. Ha pedig ellenszegülésétől indíttatva a reá rótt büntetést vonakodnék nyugodtan elviselni, ismét ugyanazon büntetéssel fegyelmezzék, és ezt is megismételve összesen hét ízben. És ha mindezek után is konoknak és makacsnak találtatik, adják át a királyi bíróságnak – tudniillik mint a kereszténység védelmezőjének."[14]

Az alábbiakban szeretnénk bemutatni, hogy azok a kategóriák, amelyeket fel szoktak állítani, nem mindig állják meg a helyüket.

Nem feltétlenül tudunk egyetérteni azzal, hogy a gyilkosságokról és az erőszakos cselekményekről szóló cikkelyeknél elsősorban azok megakadályozása a célja a törvényalkotónak. „Ha valaki (...) szándékos gyilkosságot követ el, tudja meg, hogy tanácsunk végzése szerint száztíz aranypénzt fog fizetni. Ebből ötvenet a király kincstárába

kell vinni, ötvenet adjanak a rokonoknak, tizet pedig a bíráknak és a közbenjáróknak ajándékozzanak. A gyilkos ezen felül az egyházi törvények szerint vezekeljen." (I. tk. 14. tc.)

Az emberélet kioltása egyfelől erkölcsi szempontból bűn, s mint ilyen az egyházi bíróság illetékességébe tartozik, s ezért vezekelni kell. Másrészt gazdasági kár, ezért fizetnek érte vérdíjat kárpótlásul a családnak. „Ha valakinek a szolgája másnak a szolgáit megöli, a (gyilkos) szolgát adják a megölt szolga helyébe, vagy váltsa meg ura, és a gyilkos vezekeljen ahogy mondottuk." „Ha pedig szabad öli meg másnak a szolgáját, az értékét térítse meg, és az egyházi törvények szerint vezekeljen."

Tudjuk, hogy a szolga (servus) ekkor tulajdon. Ha nem is beszélő szerszám, mint az antikvitásban, emberszámba veszi a törvényalkotó, mert a megölése erkölcsi vétségnek számit, amiért vezekelni kell. Az erkölcsi vétség az egyházi bíróságra tartozik, és a törvény oda is utalja: „és vezekeljen ahogy mondottuk", „vesse magát alá az említett böjtöknek", más helyütt „ítélje meg a püspök az egyházi törvények szerint". A törvény tehát nem a gyilkosságról mint erőszakos cselekedetről szól elsősorban, hanem a magántulajdont védi. Még csak nem is vérdíj jár a szolgáért a családjának, mint a szabadokért, hanem ár, a megkárosított gazdának. Annál is inkább, mert egyetlen olyan cikkelyt nem találunk, amely megtiltaná a saját szolga megölését. Miután ez *csak* erkölcsi vétség, tulajdont nem sért, a világi törvénykezés nem foglalkozik a kérdéssel.

Ugyanez a szemlélete a 15. cikkelynek is, tehát a gazdasági kárért kárpótlás, azaz vérdíj, az erkölcsi vétségért vezeklés jár, de itt már tetten érhető a magyar szokásjog egyezkedő hajlama is: „Ha valaki az ispánok közül megrögzött szívvel és lelkéről megfeledkezve – ami távol légyen a hűséget megtartók szívétől – felesége meggyilkolásával mocskolja be magát, a királyi tanács határozata szerint ötven tinóval egyezzék meg az asszony rokonaival, és vezekeljen az egyházi törvények parancsai szerint. Ha pedig valamelyik vitéz vagy

gazdagabb ember esik ugyanazon bűnbe, ugyanazon tanács végzése szerint fizessen a rokonoknak tíz tinót, és vezekeljen, ahogy mondottuk. Ha pedig a népből való ember követi el ugyanezt a bűnt, öt tinóval egyezzék meg a rokonokkal, és vessék alá az említett böjtöknek." Csak zárójelben hívom fel a figyelmet, mert nem tartozik jelen előadásom tárgyához az a három társadalmi réteg, amely a jogilag egyenlő szabadok között a fizetőképesség, tehát a vagyon szempontjából jól elkülöníthető.

Az özvegyek és árvák jogainak védelme, nők jogviszonyai címen foglalja össze Györffy az I. tk. 26-31. tc. törvényeit,[15] Kristó ugyanezeket a családi életre vonatkozó törvényeknek tekinti.[16] István nagylegendája is említést tesz arról, hogy első királyunk az utódainak szigorúan meghagyta: az „özvegyeket és árvákat senki ne nyomorgassa".[17]

A 26. tc. Az özvegyekről és árvákról: „Különösképpen akarjuk, hogy az özvegyek és az árvák is legyenek a mi törvényünknek részesei, ily módon, hogy ha valaki özvegyen marad hátra fiaival, és ígéretet tesz, hogy őket felneveli, és velük marad amíg csak él, legyen meg neki az a tőlünk nyert joga, hogy ezt megtehesse, és senki ne kényszerítse őt újabb házasságba. Ha azonban fogadalmát megváltoztatva ismét férjhez akar menni, és az árvákat el akarja hagyni, az árvák vagyonából egyáltalán semmit ne követelhessen magának, csupán az őt illető ruhákat."[18]

A törvény amellett, hogy tiltja a levirátust, a sógorházasságot mint pogány szokást, teljesen világosan védi a férj, illetve az árvák vagyonát, amihez az özvegynek és az ő rokonainak semmi köze. Még világosabb ez a kiegészítő passzusból, amikor gyermektelenül marad özvegyen a feleség, halála után azonban a javai „szálljanak vissza a férje rokonaira, ha vannak rokonai, ha pedig nincsenek, a király legyen az örököse." A törvénynek variánsa a 30. cikkely, mely a feleségének megutálása miatt külföldre szökött férj esetében írja elő szinte ugyanezeket: „... az asszony mindent, ami férjének birtokában

volt bírjon mindaddig, amíg férjét vissza akarja várni, és senki ne merészkedjék őt más házasságba kényszeríteni. És ha magától férjhez akar menni, szabad legyen neki, az őt megillető ruhákat magához véve és egyéb javakat otthagyva, házasságra lépni."[19]

A 27. tc. kimondja, hogy: "Ha valaki a vitézek közül szemérmetlenségtől bemocskolva, valamely leányt szüleinek engedélye nélkül feleségül elrabol, elrendeltük, hogy a leányt adja vissza a szüleinek, még akkor is, ha valami erőszakot követett el rajta, és a rabló tíz tinót fizessen a rablásért, még ha később ki is békül a lány szüleivel. Ha pedig valamely szegény és a népből való merészkedik ezt elkövetni, öt tinó kártérítést fizessen a rablásért." Mit büntet a törvény? Nem az erkölcsi vétséget, hanem – nagyon határozottan fogalmaz – a rablást. Azt, hogy a vevő legény az eladólányt csak úgy, fizetség nélkül ingyen elrabolta. Ezért kell a büntetést még akkor is megfizetnie, ha ki is békül a lány szüleivel, mert a törvény a tulajdont védi és nem a leány erkölcseit. S hogy a büntetéseknél már megszokott hármas tagozódás, tudniillik a *comes*, (ispán), *miles* (vitéz), *vulgares* (közrendű szabad) ennél a törvénynél csak kettő, és hiányzik az ispán az elkövetők közül, nyilván azzal magyarázható, hogy mint tehetős embernek nem volt szüksége a lányszöktetésre, s ez is azt húzza alá, hogy itt egészen másról van szó, mint első pillanatban gondoljuk. 28. tc. azokról szól, akik másnak a szolgálóival paráználkodnak, s a teherbe esett szolgáló a szülésbe belehal. A büntetés az, hogy kárpótolni kell egy másik szolgálóval. Nem lehet másnak a tulajdonában kárt tenni. Szó sem esik arról, hogy mi a büntetése annak, aki ugyanezt a bűnt a saját szolgálójával követi el. Ez, mint tisztán erkölcsi bűn, nem a világi törvénykezés kompetenciája.

A tanulmányunkban kiemelt példák, melyekhez hasonlókat még bőven sorolhatnánk, véleményünk szerint azt bizonyítják, hogy István törvényei elsősorban csak akkor foglalkoznak a gyilkosságokkal, erőszakos cselekedetekkel és más erkölcsi vétségekkel, ha azok a magántulajdont is sértik.

István ránk maradt törvényei amellett, hogy a formálisan és erőszakkal megkeresztelt népet a templomba terelték, és támogatták az egyházat a keresztény vallás előírásainak a betartatásában, elsősorban az új rend alapját, a magántulajdont erősítették és védték.

Amikor István „régi és új császárok" módjára törvényeket adott a népének, a magyarság képes volt azokat befogadni, és a király képes volt betartatni. Első törvényeink mintául és viszonyítási alapul is szolgáltak a későbbi törvénykezéskor. Ezzel Magyarország felzárkózott a fejlett jogrendszerrel bíró európai országokhoz.

Jegyzetek

[1]Jánosi Mónika: Első királyunk törvényei In Kristó Gyula (szerk.): Az államalapító. Budapest, 1988. 232.

[2]Nagy Gábor (szerk.): Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig. (Forrásgyűjtemény) Budapest 1995. 55.

[3]Nagy 1995. 135.

[4]Nagy 1995. 55.

[5]Györffy György: István király és műve. Budapest, 1983. 268-274.

[6]Szent István törvényei és Európa. In Hamza Gábor (szerk.): Szent István és Európa. Budapest, 1991. 24-30.

[7]Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301-ig. Budapest, 1996.

[8]Nagy 1995. 127-128.

[9]Györffy György (szerk.): István király emlékezete. Budapest, 1987. 129.

[10]Györffy 1987. 104-105.

[11] Györffy 1987. 25-40.

[12] Györffy 1987. 36.

[13] Györffy 1983. 268-274.

[14] Györffy 1987. 28.

[15] Györffy 1983. 268-274.

[16] Kristó 1996.

[17] Györffy 1987. 101-110.

[18] Györffy 1987. 32.

[19] Györffy 1987. 32.

Soós György Norbert

Szent István király *Intelmei* etikai normarendszerének bibliai gyökerei

A magyarul Szent István király *Intelmei*ként ismert írásművet *Libellus de institutione morum ad Emericum ducem* néven tartja számon a történetírás Szent István király nagy legendájának egy szöveghelye miatt, ahol erről a műről említés történik,[1] és szövege Szent István első *decretum*aként maradt fenn legkorábbi kéziratai-ban a *Thuróczy-kódex*ben és az *Ilosvay-kódex*ben, ilyen jogon került be a *Corpus Juris Hungarici* gyűjteménybe.[2] Az *Intelmek* egészének hitelessége nem kétséges, döntő érvek szólnak amellett, hogy Szent István király korából származik, így nem téved a hagyomány, amely első királyunkhoz köti a művet, sőt az is igazolva látszik, hogy a mű szerkesztésébe döntően szólt bele István és neki köszönhetjük az *Intelmek* megszületésének gondolatát.[3] Ezért beszélhetünk a tanulmány címében is Szent István *Intelmei*ről. A mai értelemben vett szerzőt megnevezni nem tudjuk, megfogalmazása minden bizonnyal egy frank forrásokat is ismerő clericus[4] (világi pap) munkája.[5] Műfaját tekintve a királytükrök[6] közé sorolható, így politikai-elméleti értekezés és erkölcsi tanítás egyszerre, azonban eredetiségére többen felhívták a figyelmet.[7] A műfaji meghatározás adja az első kulcsot

a kezünkbe a mű erkölcsi rendszerének megértéséhez, ehhez pedig kapcsolódik a források kérdése. Ez a lépés közvetlenül a választott téma felé vezet minket, ezért erre részletesebben kitérünk.

A XX. század elején Békefi Remignek köszönhető, hogy az *Intelmek* újra a történelemtudomány érdeklődésébe került, mert a „magyar királyság és kereszténység kilencszázados évfordulóján" egy hosszabb cikkben megkísérelte, hogy az *Intelmek* forrásainak és szerzőjének személyével immáron kritikai módszerekkel foglalkozzon, és bár módszerét és egyes eredményeit, pl. ami Szent Gellért, csanádi püspük szerzőségét illeti, a későbbi tudósnemzedék kifogásolta, illetve megcáfolta,[8] mégis több megállapításával alapvetően egyetértettek, például amennyiben kizárta az *Intelmek* függőségét vagy közvetlen ihletését a görög császárok számára írt intelmektől. A források között jelöli meg a frank kapitulárékat, Sevilla-i Szent Izidor *Etymologiæ*-ját, Szent Atanáz *Szimbólumát*, a 671-es Toledói zsinat határozatait, a Nicea-konstantinápolyi hitvallást és a Szentírást, maga is elismerve, hogy igen sok szó szerinti idézet vagy gondolat származik a Szentírásból, és az író jól ismerte a Szentírás szövegét.[9] Balogh József egészítette ki a sort a karoling királytükrök vizsgálatával.[10] Egy jelentősebb hozzászólás történt Csóka J. Lajos részéről, aki bencés szerző mellett hitet téve, az *Intelmek*ben Szent Benedek *Regulájá*nak nyomait fedezi fel. Hogy valóban ezek az *Intelmek* forrásai, ezt lényegében minden későbbi történész és a művet egyéb oldalról vizsgáló kutató jóváhagyta, vitára inkább a források használatának miként je késztetett, azaz a szerző függetlenségének kérdése forrásaitól. A Szentírás használata a műben kiemelkedő jelentőségű, egy hozzávetőleges becslés szerint tartalmi utalás vagy szó szerinti idézet formájában legalább a mű fele ilyen értelemben szentírásinak tekinthető. Ez nem lephet meg minket sem a mű születési idejét tekintetbe véve, sem a szerző kiléte, sem a műfaji sajátosság miatt. A három kérdés igazából a műfajban kapcsolódik össze. A keletkezés idejét néhányan (Balogh József, Horváth János) az 1010-es évek

első felére teszik,[11] Csóka J. Lajos és mások elképzelhetőnek tartják az 1023-1024-es dátumot.[12] A modern értelemben vett szerző mindenképpen egyházi ember volt, aki egyházi és világi műveltséggel is rendelkezett, és bár külföldről jött, megértette a születendő új királyság legégetőbb szükségleteit, elsősorban a fennmaradását. A műfaj, a *királytükrök* keretein belül maradva, azt a helyzetre alkalmazva, a szerző az egyetlen számára természetes erkölcsi rendszerből meríthetett ihletet, a Bibliából, illetve az Egyház ezeréves tapasztalatából. Amikor tehát az *Intelmek* etikai rendszerének bibliai gyökeréről beszélünk, nem tekinthetünk el attól az olvasattól, amely a XI. század elején Magyarországon élt szerző sajátja, de amely visszautal a késő Karoling-korba. Éppen a *királytükrök* általános sémájától való eltérés az, ami ennek a pedagógiai szakmunkának, nevelési tanulmánynak[13] a sajátságát megmutatja, Balogh József szerint „a kis könyv... látszatra-felszínre konvencionális tartalmú, csak annak szólal meg, aki formanyelvén ért" vagy máshol: „Ezt a természetszerűen elég darabos... apai buzdítást többé-kevésbé úgy tekintették, mint az általános és a keresztény erkölcstan évezredes közhelyeinek valaminő szokványos vulgarisatióját".[14] A célunk tehát, hogy a továbbiakban az örök érvényű keresztény erkölcsi értékeknek a XI. század elején az *Intelmek*ben megfogalmazott olvasatát röviden bemutassuk, a bibliai idézetekből és tartalmi átvételekből kiindulva.

A késő karoling királytükrök a jó fejedelem katekizmusainak tekinthetők, egy olyan képet tárnak az uralkodó elé, amilyennek látni szeretnék a korai középkor uralkodóját, többek véleménye szerint minél bizonytalanabb a politikai, társadalmi környezet, annál inkább szükségét érezték ilyen tükröt tartani az uralkodó elé.[15] A név magyarázatát megtaláljuk Alcuin diakónusnál, nagyjából a frank Nagy Károly korából: „Kézikönyv ez, amelyben önmagadat szemlélheted".[16] A Szent Ágoston *Isten városá*ból kiinduló gondolatfüzért a keresztény uralkodóról a frank királytükrökön keresztül az *Intelmek*ig már megvizsgálta Balogh József, csak egy példát ra-

gadnék ki illusztrációképpen. Az első valóságos karoling királytükör szerzője minden bizonnyal St. Mihiel-sur-Meuse apátja, Smaragdus, aki 820 körül élt, és *Via regia*[17] című műve ennek a műfajnak iskolapéldája. A királyi út a fejedelem útját jelenti az üdvösség felé, művében az ószövetségi királyok példáját sem feledve el, patrisztikus etikai buzdítások kíséretében bőségesen illusztrál szentírási idézetekkel.

Ezzel a művel összehasonlítva az *Intelmek* pontosan eredeti szerkezetével tűnik ki, a szerző „nem elégedett meg a karoling királytükrök sémájával, melyek csupán vallás-erkölcsi tanítások keretében igyekeztek kialakítani a »rex pius, iustus, pacificus« portréját. Ő ezekről is szólt, főleg a IX. és X. fejezetben, a hangsúlyt azonban a magyar király speciális feladatának kitűzésére s megoldási módozatára vetette".[18]

Ezek után térjünk rá az *Intelmek* szövegének, és ezen keresztül etikai normarendszerének vizsgálatára. Sorba vesszük az egyes fejezeteket, és ezekből emeljük ki a tárgyalandó témákat.

A prológusból és tíz fejezetből álló művet „uralkodói tízparancs"-nak (Csóka J. Lajos) is nevezhetnénk, amely abban találja meg célját, hogy az apa az erények teljességének megvalósítását kösse fia lelkére, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy jó uralkodó lehessen, és igényt tarthasson a király (*rex*) címre, és ezáltal elérje az örök üdvösséget. Valószínűleg itt az Izidor-féle névetimológiával találkozunk, amely elterjedt volt a középkorban, és amely a rex szót a helyesen kormányzó, igazságos fogalmakból vezeti le.[19] Ő tárgyalja az emberi alávetettség tényét, amelynek gyökere a bűn, és csak erényesen uralkodó tudja ezt a helyzetet Istennek tetszővé tenni. A Törvénynek és az Egyháznak alárendeli magát a fejedelem, mert ezek isteni parancsból föléje rendeltettek.[20] A már említett Smaragdus apátnak egy másik műve a *Diadema monachorum*[21] címet viseli, ez egy 100 fejezetből álló szerzetestükör, és azt ígéri a szerző, hogy aki megtartja az összes leírt erényt, elkészíti és méltán viselheti a szerzetesi koronát. Csóka J. La-

jos arra hívja fel a figyelmet, hogy a *corona* szó az *Intelmek*ben nem közjogi fogalom, inkább az erkölcsi értelemben vett királyi méltóság szimbóluma, a megvalósítandó feladat vagy eszmény foglalata, szinte koszorú értelemben használatos.[22] Idézek az *Intelmek*ből (1. fejezet): „Akik ugyanis hamisat hisznek, vagy a hitet jó cselekedetekkel teljessé nem teszik, fel nem ékesítik, minthogy a hit tettek híján meghal, sem itt nem uralkodnak tisztességgel, sem az örök uradalomban vagy koronában nem lesz részük... Hiszen az apostol ezt mondja: »Csak az nyeri el a babérkoszorút, aki szabályszerűen küzd«".[23] Vagy az utolsó, X. fejezetben: „Az erények mértéke teszi teljessé a királyok koronáját, és a parancsok közt a tizedik. Mert az erények ura a Királyok Királya[24] (...) mert ha a királyt istentelenség és kegyetlenség szennyezi, hiába tart igényt a király névre, zsarnoknak kell nevezni". Ebből az utolsó idézetből világosan látszik az is, hogy az uralkodónak a vallásosságban is elöl kell járnia, nem véletlenül kezdődik az első fejezet a hit megőrzésének szükségességével. Az itt említett katolikus hit értelme az igazhitűséggel egyenlő, ahogyan azt az Egyház a mai napig a nicea-konstantinápolyi hitvallásban imádkozza, a hit teljeségét, az apostoloktól megőrzött hittartalmat jelenti, amely egyetmes, mindenkire kiterjed, nem a felekezeti hovatartozás értelemben használja a katolikus szót a szerző, ez az időt figyelembe véve nem is lehetséges, hiszen a Nyugat-Kelet ellentét kiéleződése előtt vagyunk. A Szentháromság említése az I. fejezetben is valószínűleg a Szent Atanáz-féle szimbólum használatára utal vissza és a hit teljességét jelenti, amelynek egyik alaptétele a legősibb keresztségi hitvallásoktól fogva a Szentháromság megvallása, ahogyan a keresztség is a Szentháromság nevében történik, és nem kell konkrétan a Szentháromság-tagadókat keresni István-korában.[25]

A prológus adja meg ugyanakkor az *Intelmek* másik alapvető gondolatát, amely a világképet adja: a világ alapvetően függ Istentől, aki Teremtője és Fenntartója, aki uralkodik, Isten akaratából teszi ezt, „a legfőbb hatalom engedélyével". Gouth Kálmán szerint „az egész

bevezetésen szinte komor ótestamentumi hangulat vonul végig", és kiemeli, hogy a hozott példák is mind ószövetségiek.[26] Valóban érezhető biblikus szinten némi különbség az Ó- és az Újszövetség istenképe között, de az Ószövetséget nem azonosíthatjuk egyértelműen a komor, büntető, ilyen értelemben igazságos Istennel, mert akkor elfelejtkeznénk Jahwel, Izrael Istenének mint szabadító Istennek a gondolatáról (vö. kivonulás Egyiptomból, amely Izrael alapvető tapasztalata Istenről, amely a mai napig a zsidó hitvallás eleme) és az Újszövetségben is jelenlévő igazságos és ítélkező Isten képéről és igazságáról (vö. például Mt 25. fejezet: az utolsó ítéletről).[27] Ha István (és megbízásából a szerző) komolyan kívánt szólni a trónörököshöz, a világ alapvető célját és beállítását nem kerülhette ki.

A világi és egyházi hatalom kérdése meghúzódik az *Intelmek* mélyén is, ezért erről is ejtek néhány szó. A kérdés tárgyalását alapvetően meghatározza két bibliai idézet. Először ide kívánkoznak Jézus szavai az adó kérdésében: „Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené" (Mt 22, 21) majd szintén az ő szavai Pilátus előtt, aki kérkedik a hatalmával: „Semmi hatalmad nem volna felettem, ha onnan felülről nem adatott volna neked" (Jn 19, 11). Ezekből két elvet lehet leszűrni, ami meghatározta a keresztények viselkedését az első századokban: először is kétfajta hatalom létezik, az államé, a földi hatalmaké és Istené, az Egyházé. Alapvetően különböző természetűek, és más a céljuk: az egyik az ember földi boldogságát és boldogulását szolgája, a másik a természetfeletti boldogását. Másodszor a politikai hatalom is végső soron Istentől van, tudva vagy nem tudva azt, részesedik Isten hatalmában, de ez azt is jelenti, hogy nem oka önmagának, tehát nem kényére-kedvére gyakorolhatja azt. Jézus alapvetően tartotta magát ezekhez az elvekhez, nem törekedett politikai hatalomra, de kritizálta a hatalmat, ha nem az alapelveknek megfelelően töltötte be feladatát.[28] A születő és fejlődő kereszténységgel való konfliktus is a császárkultusz felfogásából fakad,[29] amely megoldódik a IV. században Konstantin császár

ediktumával. A patrisztikus korban a két hatalom megkülönböztetése Szent Ágostonnál dualizmussá lesz, *De civitate Dei*[30] (Az Isten városáról) című művében (Kr. u. 413-426), és szembeállítássá változik. A két hatalom között, mert más az eredetük, a bűn és az erény, nem lehet békés kapcsolat. Egyedüli kivételt és a későbbi meghaladás lehetőségét kínálja az V. könyv 24. fejezete a keresztény fejedelemről. A Római Birodalom bukása és ezt megelőzően egy keleti keresztény birodalom kialakulása, majd a Szent Római Birodalom megszületése elősegítik az árnyalt kép kialakulását. Mérföldkő ebben I. Gelasius pápa (496) 494-ben írt levele I. Anastasius keleti császárnak, amelyben kifejti ugyan a két szféra megkülönböztetését, de ugyanakkor a kettő között létező kölcsönös kapcsolatot is, mert mindkettő Krisztustól származik. A két hatalomnak együtt kell működnie a lelkek javára, és a világ egységét a *'res publica christiana'* fogja helyreállítani teljesen.[31] Az együttműködés nem jelent teljes egyenlőséget, mert amíg a papok is engedelmeskednek a királynak világi kérdésekben, jobban kell engedelmeskednie a királynak azoknak, akik az isteni titkokat kezelik, és a király lelkért is számadással tartoznak.[32] G. Lafont szerint a középkorban az élet minden területén egyre erősebben kialakuló és megnyilvánuló hierarchia igényli az egyetemesség és a *reductio ad unum* gondolatát, amelynek ihletőjét a terjedő újplatonikus gondolatokban találja meg.[33] Ezt tudva, figyelemre méltó az *Intelmek* prológusában a méltóságok felsorolása és a hierarchiára való indirekt utalás.

A legtermészetesebb bibliai utalás a királysággal kapcsolatban, melyet az *Intelmek*ben is megtalálunk, a bibliai királyok példája, főleg Dávidé és Salamoné, akik bizonyos tekintetben lelki elődöknek is tekinthetők (V. fejezet és IX. fejezet). Dávid példája azért is kézenfekvő, mert az ő nevéhez köti a hagyomány a Zsoltárok könyvét, és a zsoltárok egyik csoportját 'királyzsoltárok' néven tartjuk számon, ezek közös vonása, hogy a király személyével foglalkoznak.[34] Bennük „számos utalás található a király életének fontosabb mozzanata-

ira, így például a király beiktatására, a trónra lépés évfordulójának megünneplésére, a királyi nászra, a háborús eseményeket megelőző könyörgésre és a győzelmet követő hálaadásra... A király iránt megnyilvánuló tisztelet végső soron Istenre irányul, hiszen az uralkodó Izraelben Jahve királyságának trónján ül (1 Krón 28, 5). Ezért a király isteni adományok birtokosa: Jahve fogadott fia és örököse, felkentje, aki jobbján foglal helyet, és övé az ígéret Dávid trónjának örök fennállásáról. A királyzsoltárok egy része valóságos élethelyzetre utal, ugyanakkor megrajzolják egy eszményi uralkodó alakját is (igazságosság, az egész világra kiterjedő uralom stb.), aki valóban méltónak bizonyul az isteni választottságra és adományokra".[35] A felsorolt jellemzésben is érezhetjük a rokon eszmét, ha teljesen nem is fedi le a kora középkori magyar királyelképzelést. Különösen is így van ez, ha elfogadjuk a pl. Györffy György által is képviselt álláspontot, aki szerint István koronázása a német-római, ún. *mainzi ordo* szerint történhetett, amelynek egy fennmaradt kéziratából idézi is a koronázási szertartás főbb menetét, és amelyben szerepelnek utalások a felkent ószövetségi királyokra. Györffy György szerint „István... a koronázáskor elhangzottakat életre szólóan komolyan vette, s a fiához intézett Intelmekben több helyen a koronázási szertartásban foglaltakat visszhangozta".[36] Erre példákat nem hoz, de megemlíti az *ordo* egy lényeges jellemvonását, miszerint az magába sűríti a kora középkori államelméletet, a *regnum* és a *sacerdotium* egybefonódását, miszerint Bartoniek Emma szavaival: „Mióta az egyházi felkenés is szokásba jön, a királyavatás szertartását a püspökké szentelés szkémájára építik fel és szinte egyházi szentséggé emelik".[37] A középkori királyfelfogáshoz[38] még egy elv járul, az ún. idoneitás elve, ami alkalmasságot, uralkodásra termettséget jelent. Ennek a testi-lelki adottságnak a kimunkálása is a trónörökös feladata, ezt is jelenti az erények elsajátításának kötelessége. Ezeket az erényeket főleg az utolsó fejezetben találjuk meg csokorba szedve, szinte egy erénykatalógust alkotva, de ez nem egyezik meg egyik ismert páli

katalógussal sem (pl. Gal 5, 22-26; Ef 5, 25-32 vagy a keresztény karizmák felsorolásával (1 Kor 13, Róm 12-13), a karoling királytükrök egyike-másika csak ezeknek az erényeknek a felsorolásából áll.[39]

A 2. fejezetből meg kell még említenem az Egyház, Krisztus teste gondolatot, amit a középkor Szent Páltól, az 1. Korintusi levél 12. fejezetéből ismer, az *Intelmek* kifejezetten hangsúlyozza, hogy az uralkodó is része ennek a testnek.[40]

A 3. fejezetben találjuk a hagyományosan *correctio fraternán*ak nevezett gondolatot, ami a Máté evangélium 18. fejezetén alapul, és a testvéri feddés menetét fejti ki, kezdve a négyszemközti megbeszéléstől egészen a javíthatatlanok eltávolításáig a közösségből. Ez leginkább a szerzetesi közösségeken belül, a Szent Ágoston és a Szent Benedek regulákban jutottak érvényre a keresztény hagyományban, az ún. bűnbánati káptalani gyűlések (*capitulum culparum*) gyakorlatában.[41]

A legtöbb fejtörést az *Intelmek* kutatóinak a VIII. fejezet okozott, a királyelődök példáira való hivatkozásával. Emiatt vélték azt egyes kutatók (Gouth pl.) későbbi betoldásnak vagy stiláris hibának, ahol az egyes szám helyett többes számot alkalmaztak (Deér, Horváth). Csóka J. Lajos teljesen érthetőnek véli a többes számot és véleményéhez csatlakozom én is: az elődök példájának követése egy lelki magatartást jelent, az engedelmesség megnyilvánulását a fiú részéről már halott atyja vagy elődje iránt. Teljesen bibliai fogalom, ahogyan az a prológusbeli idézetből kitűnik, de a természettörvény megnyilvánulása is, amelyet a Tízparancs 4. parancsa is megerősít: Atyádat és anyádat tiszteld!

Talán nem haszon nélküli a legvégén kiemelni, hogy a krónikaírás később szándékosan Lászlóban mutatja fel azt az Imrének tulajdonított erénykatalógust, amely alapján az *Intelmek* cím szerinti szerzője, István, maga is Lászlót választaná utódjául, mert az Istvánt követő uralkodókból teljesen vagy részlegesen hiányoztak az Imrében kialakítani kívánt erények.[42] Hogy ezt a dinasztikus legitimáció

eszközeként teszi, ez más kérdés.

Tanulmányunkban igyekeztünk kiemelni a legalapvetőbb bibliai alapról táplálkozó gondolatokat és gondolatfüzéreket, amiket a XI. század elején a keresztény magyar uralkodó, István bízott fiára, Imrére, akár közvetítők segítségével is, az egyetemes keresztény elvek számára megfogalmazott summáját.

Jegyzetek

[1]Szent Istvánról: „Az atyai szeretet lángjától ösztökélve ő maga is erkölcstanító könyvecskét szerkesztett, melyben őszintén és barátian, a lelki intelem igéivel szól hozzá..." Érszegi Géza (szerk.): Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Kurcz Ágnes fordítása. Budapest, 1999. 26.

[2]Ez a beosztás csak az említett kódexekre igaz, Szent István törvényeinek másik fontos kézirata az Admonti-kódex, amely azonban nem tartalmazza az Intelmeket. Ld. ehhez: Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. 131. De codicibus manuscriptis; Jánosi Mónika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.) Szeged, 1996. 68.; Gouth Kálmán: Megoldandó kérdések az Intelmekben. Századok, 77. 1943. 5.; Az Intelmek latin szövegét Závodszky Levente idézett műve közli függelékében, valamint megtalálható a Szentpétery Emericus (szerk.): Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianæ gestarum. II. Budapest, 1938. 619-627. Magyar szövegét Kurcz Ágnes fordításában ld. Érszegi (szerk.): 1999. 47-55.

[3]Vö. Kóta Péter: Intelmek. In Kristó Gyula (főszerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század). Budapest, 1994. 283.

[4]Az *ordo clericorum* magyarországi jelentéséhez a XI. század elején ld. Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest, 1979. 113.

[5]A szerzőt illetően főleg ebben a században több elmélet született. Már Békefi Remig 1901-es cikkében (ld. Századok, 35. 1901. 922-990.) felsorolja a lehetséges

és felmerült változatokat: pl. maga István a Nagyobbik legenda idézett mondata miatt, vagy István parancsára egy pap, illetve szerzetes, vagy Gellért csanádi püspök, egyedül vagy másokkal együtt, végül, ha nem István korából származik, akkor egy ismeretlen. Békefi Remig Szent Gellértet tartja szerzőnek. Csóka J. Lajos Thancmar előbb korvey-i bencés, majd hildesheimi kanonok mellett tör lándzsát (vö. Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században. Budapest, 1967. 81.); Györffy György pedig Asrik-Anasztász érsekben véli megtalálni a szerzőt (Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 372.). Mi Kóta Péter kiegyensúlyozott véleményét vesszük alapul (Kóta 1994.).

[6] A királytükrökről ld. pl. Balogh József: Szent István „Intelmei"-nek forrásai. In Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938. 237-265.

[7] Csak ízelítésképpen megemlítjük Csóka J. Lajost, aki valódi szerzőről beszél, erős írói egyéniségről, aki nem másolta a forrásait, hanem egyedi művet alkotott (Csóka 1967. 56.) és Gouth Kálmánt, aki szintén nem kompilációnak, hanem önálló alkotásnak tartja a művet: vö. Gouth Kálmán: Egy forrás két történelemszemlélet tükrében. Századok, 76 1942. 58.

[8] Szent Gellért Deliberatioja és az Intelmek szövege latinságának összehasonlítása például kizárja a szerző azonosságát: vö. Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954. 31.

[9] Békefi 1901. 969.

[10] Vö. Balogh 1938.

[11] Erre feltehetőleg az Intelmek Imrére alkalmazott *puer* megszólítása ad alapot.

[12] Csóka J. Lajos számítása a következő megfontolásokon alapul: ha Imre 1007 körül született, valláserkölcsi nevelése s irodalmi iskolás tanulmányai kb. 16-17 éves koráig folyhattak, nagyjából ekkortól kellett készülnie fivérei halála miatt a kormányzásra. Természetesen Imre 1031-es halála után (ld. Hildesheimi évkönyv) nincs értelme a mű születéséről beszélni, tekintve hitelességét: vö. Csóka 1967. 57.

[13] Ilyen formában mutatja be a művet Mészáros István: Szent István és a magyar nevelésügy kezdetei. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1993. 3-4. 12.

[14] Balogh 1938. 237-238.

[15] Balogh 1938. 240.; Békefi 1901. 969.

[16] Migne, J. P.: Patrologiæ Cursus Completus. Series Latina (PL) CI. Parisiis, 638. (Idézi: Balogh 1938. 252.).

[17] Migne PL CII.

[18] Csóka 1967. 56.

[19] *rex a recte regendo*: S. Isidori Sententiarum libri III. 47-53. Migne PL LXXXII.

[20] Vö. Balogh 1938. 244.

[21] Migne PL CII.

[22] Vö. Csóka 1967. 54-55.

[23] Az idézet: 2 Tim 2, 5.

[24] Bibliai kifejezés: vö. 1 Tim 6, 15 és Jel 19, 16.

[25] A Szentháromság szerepeltetése nehézséget okozott egyes kutatók számára az Intelmek István korabeliségének elfogadásában, ebben a korban még nem lépett fel Magyarországon ilyen eretnekség: vö. Gouth 1943. 13-14.

[26] Gouth 1943. 12-13.

[27] Kiegészítésképpen ld. Wiederkehr, Dietrich: Isten, istenkérdés. In Schütz, Christian (szerk.): A keresztény szellemiség lexikona. Budapest, 1993. 156-158.; Blank, Josef: Isten uralma. In Schütz (szerk.) 1993. 169-170. Latinul: Migne PL XLI.; magyarul: Aurelius Augustinus: A pogányok ellen Isten városáról írt huszonkét könyve. I-II. Budapest, 1942-1943.

[28] Vö. Mk 10, 42b-43a: „Tudjátok, hogy akiket a nemzetek fejdelmeknek tekintenek, azok uralkodnak rajtuk, és a nagyok hatalmaskodnak felettük. Köztetek azonban ez nem így van...". Eltekintünk most a jézusi mondások hitelességének kérdésétől, az ún. *lógia*-kérdéstől, és alapvetően Jézus gondolatát kifejezőnek fogadjuk el az idézeteket.

[29] A kereszténység és a császárkultusz viszonyáról: Ferguson, Everett: A keresztény-

ség bölcsője. Budapest, 1999. 506-512.

[30] Latinul: Migne PL XLI.; magyarul: Augustinus 1942-1943.

[31] Gelasius pápa levelét ld. latinul: Migne PL LIX.; magyarul: Fila Béla–Jug László (szerk.): Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai. Kisterenye-Budapest, 1997. 100.; Lafont, Ghislain: A katolikus egyház teológiatörténete. Budapest, 1998. 130.

[32] A hatalom kérdéséhez ld. Mondin, Battista: Politica. In Barbaglio, Giuseppe–Dianich, Severino (szerk.): Nuovo Dizionario di Teologia. Cinisello Balsamo, 1991. 1150-1169.; Lafont 1998. 101-131. További bibliográfiával.

[33] Lafont 1998. 130.

[34] Ilyenek a 2., 18., 20., 21., 45., 72., 89., 101., 110., 132., 144. zsoltárok. Az Imréhez kötődő irodalom és László király kapcsolatához az erények szempontjából: ld. Bollók János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In Fügedi Erik (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1986. 61-75.

[35] Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése II. Budapest, 1996. 341. A királyság alapításáról és tapasztalatáról Izraelben ld. Grelot, Pierre: Király. Biblikus Teológiai Szótár. Budapest, 1992. 776-784.

[36] Györffy 1977. 161.

[37] Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története. (reprint) Budapest, 1987. 6.

[38] A királyság és a szentség kérdéséhez: Klaniczay Gábor: Az uralkodó szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000.

[39] Az Imréhez kötődő irodalom és László király kapcsolatához az erények szempontjából: ld. Bollók 1986. 61-75.

[40] Weiss, Bardo: Krisztuskapcsolat. In Schütz (szerk.) 1993. 217-220.

[41] Kopp, Marin: Kritika. In Schütz (szerk.) 1993. 221-222.

[42] Klaniczay Gábor: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok. In Fügedi 1986. 19.

Ilon Gábor

Az Árpád-kor településeinek régészeti kutatása Vas megyében*

Bevezetésként meg kell jegyeznem, hogy a régészet nem tartozik a túl nagy távlatokra visszatekintő tudományok közé. Ennek pedig csak a XX. század második évtizedében Skandináviában keletkezett ága a középkori régészet. A középkori települések kutatása Magyarországon elsősorban Szabó Kálmán[1] munkássága révén csak a 1930-as években az Alföldön indult és az 1950-es évektől Méri István tevékenykedése során – szintén az Alföldön – teljesedett ki. A Dunántúlon, Csalog József 1930-as évekbeli etei (Tolna m.) ásatása unikálisnak számított. A nyugati régióban néhány évtized elmúltával is komoly fáziskésést, elmaradást tapasztalunk. Különösen igaz ez az állítás Vas megyére.

A Dunántúl több évtizedig – kb. az 1980-as évek közepéig – állandósuló lemaradásának több oka van. Az egyik, s talán a legfontosabb tényező a megfelelően képzett, specialista szakemberek hiánya volt. Veszprém megyében pl. az 1960-as évektől máig folyamatosan van középkoros régész státus, de a mindenkori kutatók elsősorban

*Hertelendi Ede (1950-1999) emlékére.

a középkori kővárásatásokra koncentrálták tevékenységüket. Győr-Moson-Sopron megyében az 1940-es évek második felétől a mai napig ugyancsak egy középkoros régész dolgozik, aki az 1970-es évek végétől elsősorban a vaskohászat kérdéskörében mutatott fel nemzetközileg is számontartott eredményeket. Zala megyében az 1970-es évek elejétől egy, és az 1990-es évektől három főállású középkoros régészt foglalkoztatnak. Mind hárman nyitottak a településkutatásra. Vas megyében az 1970-es évek közepétől egy, majd az 1980-as évek közepétől már három középkoros régész van státusban. Egyikük azonban inkább a templomok műemléki kutatására, a másik a népvándorlás- és Árpád-kori temetők feltárására fordítja figyelmét, a harmadik a várkutatásra specializálódott. Egy további összetevő sem mellékes: az infrastrukturális beruházásokkal összefüggő leletmentések, megelőző ásatások kérdése. Ezekre a vizsgált régióban jó ideig a beruházások hiánya miatt nem került sor, ami részben a vasfüggöny közel fél évszázados létezésével magyarázható. Amikor pedig ezek mégis megkezdődtek (Kis-Balaton: Somogy és Zala m., valamint az M1 autópálya és kiegészítő létesítményei: Győr-Moson-Sopron m.), majd másfél-két évtizeden át elkerülték a tanulmány elsődleges tárgyát képező Vas megye területét. Ráadásul – pillanatnyilag úgy tűnik – még egy-két évtizedig nagy változásra nem is számíthatunk, hiszen az M7 autópálya továbbépítése Somogy és Zala megyét érinti. A megyénkben tervezett elkerülő utak (pl. Szombathely északi és gyorsforgalmi a bucsui átkelő felé, Celldömölk, Körmend, Sárvár) és a 8. sz. főút szélesítése valószínűleg nem jelentenek frontáttörést az Árpád- és középkori településkutatásban, bár minőségi ugrást bizonyosan eredményezhetnek. Az sem mellékes szempont, hogy Vas megyében – ellentétben pl. Zalával – e témakörben sohasem volt tudományos tervásatás, és ez ideig ilyen célzattal program sem készült.

Mielőtt áttérnék a vasi helyzetkép felrajzolására és eredményeink értékelésére pontosítani szeretném, hogy gyűjtésem csak a trianoni békekötés utáni és a mai közigazgatási beosztás szerinti Vas és szom-

szédos megyékre vonatkozik. A képalkotásra és az összehasonlításra azonban ezt elégségesnek tartom. Ezzel kapcsolatosan megjegyzem, a szomszédos Ausztriában – Vas megye elcsatolt részének java található itt – eddig még érdemleges középkori településkutatás nem folyt.[2]

Lelőhelykataszter

A régészeti lelőhelyek, így a települések – köztük az Árpád-koriak – rendszeres felderítése két megyében (Győr-Moson-Sopron és Vas) még egyáltalán nem történtek meg, a régészeti topográfiák itt még hiányoznak. Zala megyében is csak az akkor Veszprém megyéhez tartozó keszthelyi járás feldolgozása készült el és jelent meg nyomtatásban, valamint a göcseji szegek bejárása és publikálása[3] történt meg. A Kis-Balaton és a Hahóti-medence publikált monografikus feldolgozásai topográfiailag is értékes továbblépést jelentettek. Az 1995-től megkezdett zalai Kerka-völgyi kutatások és az 1999-ben indult M7 autópálya-ásatások a reményteljes jövőt jelentik. Győr-Moson-Sopron megyében pedig a 1980-as évek végén indult M1 autópálya és a gázvezetékek építését megelőző munkálatok eredményeztek minőségileg új helyzetet.

A rendelkezésemre álló Árpád-kori emlékanyagból (templomok, temetők, települések) csak a településkutatás adatait gyűjtöttem össze. Eltekintettem mind az ún. ispáni, mind a magánföldesúri kisvárak listájának összeállításától. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy az ispáni várak belterületén (pl. Borsod, Győr)[4], vagy mellett/„alatt" (az ún. váralján) az esetek többségében település van vagy az sejthető.

Zala megye

(A kataszterben először a település mai nevét közöltük, szögletes zárójelben az adatot közlő által megadott középkori helységnevet helyeztük el. Amennyiben ez hiányzik szögletes zárójelben kérdőjelet írtunk.)

Bak határában – [Felszerbak/Felrétbak]
12. sz. felszínre épített ház és kemence.[5]

Balatonmagyaród-Kányavár – [?]
Árpád-kori földbeásott gazdasági (?) épületek.[6]

Balatonmagyaród-Hídvégpuszta – [Szentiván]
12-13. sz. felszíni (?) házak, vasolvasztó műhely.[7]

Balatonmagyaród-Kiskányavár – [?]
10-13. sz. gödörházak, tárolóvermek, kút.[8]

Balatonmagyaród-Kolon – [Kolon]
10-13. sz. várispánsági székhely, vermek, kovácsműhely.[9]

Balatonszentgyörgy-Kenderföldi rétek – [Besenyő]
12-13. sz. gödörház.[10]

Balatonszentgyörgy-Kocsmaházi-dűlő I. – [?]
Árpád-kori gödrök, kemencék, felszíni (?) házak.[11]

Bánokszentgyörgy határában[12] – [Szentmihály]
teljes feltárása Árpád-kor végi vár mellett egy soros beltelkekkel, szántókkal faluszekezetet ismerünk.

Csatár – [Csatár]
11-12. sz. első fele vasfeldolgozás műhelygödrei.[13]

Esztergályhorváti-Huszárvár – [Bárand]
Árpád-kori gödrök, felszíni (?) házak.[14]

Főnyed-Gólyásfa – [?]
Árpád-kori tárológödrök, felszíni (?) házak.[15]

Gellénháza-Városrét területén – [Kisbuda]
Árpád-kori gödrök, kemencék.[16]

Keszthely-Fenékpuszta – [Fenék]
12-13. sz. felszínre épített házak, gödrök, kemencék.[17]

Kustánszeg-Lisztessarok – [?]
13-14. sz. gödrök, felszínre épített házak helye.[18]

Kustánszeg-Rácok parraga – [?]
12-13. sz. gödrök, felszínre épített házak helye.[19]

Páka-Várhelyi-domb – [?]
12-13. sz. gödörházak.[20]

Tófej – [?]
13. sz. külső kemence, felszínre épített házhoz tartozhatott.[21]

Újudvar-Töröktemetési dűlő – [?]
12-13. sz. gödörház[22]

Vörs-Borzás-Dél – [?]
9-10. sz. kőkemencés ház.[23]

Vörs-Kanászkert – [?]
9-10. sz. árokrendszer.[24]

Vörs-Máriaasszony-sziget – [Örs]
Árpád-kori településnyomok, 13-14. sz. nádkunyhó.[25]

Vörs-Nyíres-sziget – [?]
11-14. sz. gödrök, felszíni (?) házak.[26]

Zalavár-Rezesház – [?]
Árpád-kori gödörházak, kemencék, gödrök.[27]

Zalavár-Vársziget – [?]
Árpád-kori ispáni vár, 11. sz. bencés kolostor, 10-11. sz. fabéléses kút.[28]

Zalából összesen 25 települést kutattak meg a korszakból, amelyek közül 3 esetben vasfeldolgozásra utaló objektumokat tártak fel. A település feltárások közül Szentmihály emelendő ki, ahol a falu szerkezetéről is képet alkothatunk. További érdekesség, különösen a települések faépítkezései nézőpontjából az, hogy Zalalövő határában a Zala folyó medrében 9-11. századi malom és terelőgátjainak facölöpeit is megfigyelték.[29]

Győr-Moson-Sopron megye

Abda-Hármasok és Abda-Rosszkert – [?]
Árpád-kori falurészletek. Közöletlenek.[30]

Bezenye-Országútra dűlő – [?]
Árpád-kori falu maradványai: gödörházak, vermek, árkok.[31]

Cakóháza-Belterület – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[32]

Dör-Kápolnai dűlő – [?]
Homokbánya metszetében Árpád-kori kemencés gödörházat mért fel Szőke Béla.[33]

Gyirmót-Pap-tag és Gyirmót-Csukási-major – [?]
A jelzett területeken Árpád-kori, „téglalapalakú föld-kunyhók" nyomait figyelte meg Szőke Béla 1947-ben.[34]

Győr-Bácsa-Szt. Vid domb – [?]
Részleteiben közöletlen 9-10. sz. közepéig lakott telep. Részleteiben közöletlen.[35]

Győr-Ménfőcsanak-Bezerédj kúria – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[36]

Győr-Ménfőcsanak-Szeles-dűlő – [?]
4 – 4.5*ha* feltárt a 10-11. sz.-i településről: veremházak, külső kemencék, tárolóvermek, árkok, karámok, földólak.

Győr-Pándzsa-dűlő-Pápai úti vám – [?]
10-11. sz. település, valamint Árpád-kori falu: Győr-Palotai út és Győr-Homokgödrök. Utóbbiak közöletlenek.[37]

Győrszentiván-Söprűs hegy – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[38]

Győrújbarát-Zsötör – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[39]

Hédervár-Zsidó domb – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[40]

Kajárpéc-Pokolfadomb – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[41]

Kapuvár-Kistölgyfa-major, kavicsbánya – [?]
Árpád-kori falu felszínre épített házzal. Közöletlen.[42]

Koroncó-Bábota – [?]
10-11. sz. települést 1941-ben (hiányoznak a pontos megfigyelések!) Gallus Sándor ásta meg: gödörházak, kemencék.

Koroncó-Belterületen – [?]
(1952) kemencés földbeásott házakat tártak fel.

Koroncó-Lacza-kertben – [?]
telepnyomokat ástak meg. Utóbbiak közöletlenek.[43]

Koroncó-Négyfai-dűlőben és Koroncó-Rákosi-telepen – [?]
(1951) szemétgödröt ástak meg.

Lébény-Bille-domb – [?]
7-8*ha* feltárt a 10-13. sz.-i településről: veremházak, külső kemencék, tárolóvermek, árkok, karámok, földólak[44]

Lébény-Kaszás domb – [?]
kb. 5.5*ha* Árpád-kori település objektumai között egy 12-13. sz.-i felszíni építmény.[45]

Levél-M1 és M15 autópálya csomópontja – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[46]

Levél-Borjúlegelő – [?]
Árpád-kori falu maradványai: gödrök, házak, árkok.

Levél-Tízholdasok – [?]
Árpád-kori falu maradványai: gödrök, házak, árkok.[47]

Mosonszentmiklós-Egyéni földek – [?]
10-11. sz. település. Közöletlen.[48]

Mosonszentmiklós-Pál-major – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[49]

Répcevis-Téglagyári agyagbánya – [?]
10. sz. (?) földbemélyített ház[50]

Sopron-Bánfalvi út – [?]
Árpád-kori falu. Közöletlen.[51]

32 településnyom mellett 8 mai település határában találták meg a vasfeldolgozás nyomait (kohótelepeket, kovácsműhelyeket és vasércbányát[52]). A feltárások sorából – miután e helyeken a településszerkezet ismert – Győr-Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, Lébény-Bille- és Kaszás domb Árpád-kori faluhelyek érdemesek megkülönböztetett figyelemre.

A két eddig ismertetett megye között tehát a megkutatott települések mennyiségi mutatóit tekintve nincs nagy különbség (Zala: 25, Győr- Moson-Sopron: 32), de Győr-Moson-Sopron megyében a zalai egy példával szemben három esetben ismerjük az Árpád-kori falu szerkezetét. Ne feledjük azonban, Zalában csak most indul igazából az autópályás építkezés, ahol újabb korabeli települések nagy kiterjedésű feltárására számíthatunk.

Veszprém megye

Mezőlak-Szentpéteri domb – [Asszonyfalva (?)]
13. sz. előtti gödörház királynéi birtokon.[53]

Nagyvázsony határában – [Csepely]
13-14. sz. felszínre épített ház.[54]

Pápa határában – [Hanta]
10-11. sz. alapárkos felszínre épített ház, gödörházak, gazdasági épület (ól?), külső kemence.[55]

Pápa-Várkastély udvara és Corvin-ház – [Pápa (?)]

Árpád-kori várispáni lakótorony és falu nyomai (felmenő falú házak).[56]

Ugod-Vár. – [?]

Árpád-kori falu nyomai.[57]

Várpalota-Szénhely – [?]

9-10. sz. gödörházak.[58]

Zirc-Kistemplom – [?]

11. sz. királyi curtis temploma és szállás- vagy raktárépület (?).[59]

A megyében mindössze 8 Árpád-kori településről áll a kutatás rendelkezésére régészeti adat. Ez csupán harmada, illetve negyede a fentebb ismertetett megyék esetszámának. Csak egy település esetében (Pápa-Hanta) említhetünk olyan példát, ahol több (pontosan 7) építményt feltártak, de ezek településszerkezeti információértéke jóval alacsonyabb a Győr-Moson-Sopron megyei példáknál, és a zalai faluval sem hasonlítható össze.

Ezek után nézzük Vas megyét! Régészeti topográfiája nincs. Ennek előmunkálatait a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke régésztechnikus képzése keretében 1996-ban kezdtük meg. Záródolgozatként elkészült[60] – egy részlete megjelent[61] – a közel négy évtized terepbejárási adatainak feldolgozása az Árpád-kor vonatkozásában is. Győrvár[62] és Kisunyom[63] határának korabeli adatai szintén feldolgozottak, s itt új bejárások is történtek. Hasonló a helyzet a Gyöngyös-völgye területén, ahol az adatgyűjtés első szakaszát 2000 tavaszán zártuk le.[64]

Az Árpád-kor templomainak megismerésében Ják és a jáki műhely, s e kérdés műemléki indíttatású kutatása játszik alapvető szerepet már egy évszázada.[65] Ilyen szempontból kimagasló jelentőségű

Valter Ilona[66] munkássága, akinek több mint egy évtizede társa P. Hajmási Erika.[67] A témakör legújabb feldolgozását Kiss Gábor[68] végzi.

Az időszak korai temetőiről jó publikációk állnak rendelkezésre ugyancsak Kiss Gábor[69] tollából, továbbá várható, hogy 2000 őszére megjelenik a megye honfoglalás- és kora Árpád-kori leleteit tárgyaló korpusza. A templom körüli temetők teljes anyagközlése azonban még a jövő kutatásának halaszthatatlan feladata.

A korabeli várak kataszterének kimunkálása Dénes József[70] tevékenykedése következtében készül, bár sem a hajdani megyeközponti ispáni vár (Vasvár[71]), sem Karakó ispáni várának[72] pontos helye nem ismeretes; máig vita tárgyát képezik. A tudományosság szempontjából értékes szerkezetük, feltártságuk és rekonstruálthatóságuk valamint publikáltságuk miatt két magánföldesúri kisvárat (Gór,[73] Zalak/Sorkifalud határában[74]) és három korabeli kővárat (Kőszeg-Alsó/Jurisich-vár,[75] Kőszeg-Felsővár/Óház[76]), valamint Velem-SzentVid 10-11. századi föld-faszerkezetes, keskenytalpú és 12. századi kő várát kell megemlítenem.[77] A megyei kutatás nagy hiányossága, hogy a település „névadóinak", az ikervári váraknak (Rózsa- vagy Róka-domb és Fazék-dombi vár) régészeti feltárásával – amely kővárak 1073 karácsonyán már álltak, hiszen a Képes Krónika 114. fejezete szerint Salamon király akkor itt tartózkodott[78] – máig adósak vagyunk. S miután a Fazék-dombi – talán szintén mottét – az 1960-as években földmunka során már megsemmisítették, remélhetőleg a Róka-dombi várat nem hagyjuk ugyanerre a sorsra jutni. Az ilyen félelmek nem alaptalanok, hiszen pl. a millenniumi év első hónapjaiban semmisítettek meg – vasútépítés közben – Kisrákos határában egy Árpád-kori falut, Zala megyében Zalavég-Osztán pedig egy Árpád-kori kisvár egy részét planíroztak el a gazdaságosabb termelés érdekében.

Vas megye

Bajánsenyén az őrségi vasút (magyar-szlovén) új nyomvonala megelőző leletmentése során 1998-ban késő középkori (14-15. sz.) ház feltárása során Árpád-kori településre utaló nyomokat, szórványos edénytöredékeket talált e sorok szerzője.[79] Közöletlen.

Gór-Kápolnadomb [Guar] 1988-1993 között végzett leletmentése során az Árpád-kori vár szárazárkán kívül településre (felszíni házakkal?) utaló nyomokat (gödrök) találtunk. Pl. H-7 „b" gödör. Közöletlen.

Ikervár-Virág u. [Ikervár] 1988-ban a 10-11. sz.-i temető ásatása közben három 11. sz. utáni Árpád-kori külső kemence került feltárásra.[80] Talán felszínre épített házakhoz tartozhattak. Közöletlen.

Ják-Apáti ház. [Ják] Az országos hírű bencés templom dombján 11. század végi – 12. századi település létezhetett, ahogy az Apáti-ház nyugati szárnya alatt megfigyelték. Egy kemencét és a település kultúrrétegét tárták fel. Az erre épített, agyagba rakott, téglafalú, tapasztott padlójú házat egy újabb hasonló követte, de már habarcsba rakott fallal. Ennek tapasztott agyagpadlójába építőáldozatot ástak egy 1200 körülre keltezhető edényben.[81] A régészeti leletanyag közöletlen.

Körmend-Berzsenyi utca 2. 1999 márciusában P. Hajmási Erika Árpád-kori „talpgerendás, karóvázas ház" maradványait is feltárta. Szenzációs lelet egy korabeli agyaglovacska, amit bot végére tűzve gyerekjátékként használhattak.[82] Közöletlen.

Kőszegfalva-Ablánci erdő. 1961-ben Nováki Gyula három a 9-13. századra keltezett földbeásott vasolvasztóműhelyt tárt fel összesen öt, a csak Vas megyéből ismert ún. vasvári típusba sorolt kemencével.[83]

Ostffyasszonyfa-Vörös Cser. 1996 augusztusában a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola régésztechnikus képzése tanásatása kere-

tében dolgoztunk az itteni kavicsbányában. Egy Árpád-kori falu elpusztítását rögzítettük. Talán csak mentóként egy szemétgödör részletét tártuk fel.[84]

Ólmod-Ribnyák patak mellett archaeomágneses és C14-es kormeghatározással, valamint kerámiával a 11-12. századra keltezett vasolvasztó műhelyt (két kohóval) és egy felszínre épített talpgerendás ház nyomait tárta fel 1985-ben Gömöri János. A vasolvasztó kohók a vasvári típusba tartoznak.[85] Közöletlen.

Ölbő-Kőris-patak mellett Árpád-kori településre utaló gödröket tárt fel e sorok szerzője 1997 áprilisában. Innen származik a megye legújabb[86] C14 koradata.

Pápócon a négykaréjos, Árpád-kori templom közelében 1996-ban telefonkábel fektetése során Árpád-kori külső (?) kemencét bolygattak meg.[87] Közöletlen.

Sárvár határában a Rába partján fekvő Sitkei erdő irtása és új erdő telepítése során egy 2-300 m hosszú (9. sz.?) 11-12. sz. településnyom leletmentését 1970-ben Károlyi Mária és Buocz Terézia végezték el. A leletanyagot kemencék, edénytöredékek stb. képezik.[88] Közöletlen.

Sé-Doberdó lelőhelyen 1998-ban Árpád-kori gödröket találtunk. Ha voltak is felszínre épített házak, azok nyomait a munkagépes humuszolás eltüntette.[89]

Sorokpolány-Kápolna úti temetőben (másként a Berek alján) 1941-1944 között Bottyán Árpád és Nemeskéri János a Kálmán-kori temetőrészhez (kora: 10/11-12. sz.) kapcsolódó település nyomait (pl. földbemélyített ház) figyelték meg. 1996-ban a település egyik gödrét feltárták.[90] A temető anyagának kivételével a leletek közöletlenek.

Szombathely-Gyöngyöshermán területén a Szombathelyt délről elkerülő út építése közbeni leletmentésen Kiss Gábor külső kemecét tárt fel.[91] Közöletlen.

Szombathely-Zanat elkerülő I. szakasza „0" sz. lelőhelyén 1999-ben a megye első földbemélyített, felmenőfalú, agyagba vájt kemen-

céjű, teljes egészében feltárt házát és külső kemencéjét leletmentette Kiss Gábor.[92] Közöletlen.

Tömörd (Csepreg-Tömördi erdő) határában az Ablánc-patak jobb partján nemeskéri típusú vasolvasztó kohók maradványait tárta fel 1978-ban Gömöri János.[93]

Vasvár-Kökényes-dűlőben 1962, 1964-ben Nováki Gyula műhelygödörben két 10-13. századi vasolvasztó kohót és két újra-izzító tűzhelyt tárt fel.[94] A Járdányi utca (Sörház melletti beépítés) területén pedig 1989-ben P. Hajmási Erika 11-12. századra datált boronafalú házrészletet, kemencét, tűzhelynyomot és gödröket tárt fel. Közöletlen.[95]

A megyéből tehát összesen 17 esetben rendelkezünk értékelhető adatokkal, de ezek közül 3 helyen – többé-kevésbé – tisztán csak a vasfeldolgozás emlékeit találták meg. Elszomorító azonban:

1. Ezek az adatok csak kis felületek kutatásából származnak és esetlegesek.

2. Méginkább kétségbeejtő, hogy szinte teljes mértékben közöletlen az ilyen korú megyei településtörténeti leletanyag.

3. Ahogy a megyeközponttól távolodunk, úgy csökken a kutatottság.

A megye hajdani periférikus helyzetű járásaiban (celldömölki, körmendi, szentgotthárdi és vasvári) csupán egy-egy megásott helyről adhatunk számot. A másik három, szomszédos megyével összevetve Vas megye Árpád-kori településtörténeti kutatása ma a sereghajtó pozícióját foglalja el, még akkor is, ha a szórványos adatok mennyiségi mutatója vonatkozásában Veszprém megyét megelőzi. Azonban ott is több olyan lelőhely ismert, ahol egynél több építményt dokumentáltak.

Nem csak vasi, hanem országos kutatási szempontból is rendkívül fontos és a helyi régészet halaszthatatlan feladata a Kálti Márk által

adatolt ikervári Róka-dombi motte megkutatása. Miért? Az ásatás biztosan jó keltező értékű kerámiát eredményezne, ami nem csak a megye Árpád-kora szempontjából lényeges. Talán lehetővé tenné a régió e korszaka 10-11. századi kerámiájának szétválasztását, ami a mai napig problematikus.[96]

Tanulmányom összegzése előtt a három, általam irányított Árpád-kori vasi ásatás, pontosabban településfeltárás leletanyagából kettőt emelek ki és mutatok be nagyon röviden. Ezzel csökkenteni szeretném megyénk adatainak publikálatlanságából származó hiányosságot.

Ölbő-Kőris-patak magasabb teraszán, a község belterületének szomszédságában Árpád-kori településre utaló gödröket („a" és „c") figyeltünk meg. Ezek a jelenségek egy MOL vezetéképítés nyomvonalán, megelőző ásatást végezve, az I. szelvény területén 1997 áprilisában kerültek elő. A két gödör egykorúságát a restaurálás során a két gödörből összeállított edénytöredékek (főként hullám- és/vagy csigavonal illetve bevagdosott dísz kombinációjával ellátott fazekak, ld. I-II. tábla) bizonyítják. Van az anyagban egy fenékbélyeges töredék (I. tábla 3) is. A „c" gödörbe egy közeli római kori építmény emlékeit is belekeverték.

A falu nagy valószínűséggel csak a Kőris-patak feletti, magasabban fekvő terasz egy részére terjedt ki, hiszen nyomát az alacsonyabb térszínen nyitott II. és III. szelvényünkben nem találtuk meg. Famintán mért C14 kora: Deb-5716 minta alapján: 895±45 BP, azaz 1048 – 1209 cal AD.[97] Ez tehát egy 11-13. századi lakóhelyre utal, ami összhangban van a régészet-tipológiai keltezéssel. A település nagyságának tisztázását esetleg egy későbbi terepbejárástól, illetve ásatástól remélhetjük.

Sé-Doberdó lelőhelyen – az Arany-patak teraszán – a déli lakóterület kialakítását megelőző leletmentésen, amely 1998 májusától november végéig tartott, Árpád-kori objektumokat találtunk. A legjelentősebb a „D" szelvény 14. sz. objektuma volt. Ezt rossz időjárási

körülmények között, védősátor alatt október végén – november elején bontottuk ki.[98] Ha voltak is felszínre épített házak, azok nyomait a munkagépes humuszolás eltüntette, de a D/14. gödörből olyan paticslenyomatokat is gyűjtöttünk, amelyek faszerkezetes építményre is utalhatnak. A több hektáros területen egyetlen Árpád-kori földbemélyített házat sem találtunk. A gödör leletanyagát – amelyből a szövés-fonás háziipari tevékenysége emlékeként két orsógomb is ismertté vált – a 12-13. századra datálom, hiszen többségben van a csigavonaldísz, ugyanakkor még megtalálható a hullámvonal díszítés (III. tábla). A település lényegi része a mai temető irányában keresendő, ahogy azt bejárásunk sejtetni engedi.

A két lelőhely anyagát és ezek révén a falvak feltárt részleteit Parádi Nándor[99] és Takács Miklós[100] kerámia-kronotipológiai munkáinak felhasználásával és alapján tehát – igen tágan – a 11-13. századra keltezem.

Megállapítható tehát, hogy az Árpád-kori faluszerkezetről a szomszédos Győr-Moson-Sopron (Lébény: „sorban" álló házak, Ménfőcsanak: árkokkal határolt 20-80 m széles udvarok, telkek?),[101] Veszprém (Pápa-Hanta: házsorok) és Zala megye (Szentmihály: egyutcás úti, irtás falu) kutatói már képet alkothatnak, de Vas megyében ezt még nem mondhatjuk el. Egyetlen olyan lelőhellyel sem rendelkezünk, ahol több lakóépületet megfigyeltek volna!

Az Árpád-kori házak két alaptípusáról (gödör és felszínre épített) a vasi emlékek tükrében semmi újat nem tudunk mondani. Hiszen az egyetlen, jól dokumentált zanati ház egy ágasfás-szelemenes, sátortetős és kemencével rendelkező, lekerekített sarkú gödörház volt. Miután csak egyetlen ilyen emlékünk van, az Árpád-kori házak szerkezeti megoldásainak változatossága kérdéséhez sem tudunk érdemben hozzászólni. A későbbiekben azonban várható pl. kerek, földbemélyített ház előkerülése, amilyet pl. a Győr-Moson-Sopron megyei Ménfőcsanak-szeles-dűlői feltárásból ismerünk[102] vagy kőből épített kemencével rendelkező ház megtalálása is. Az is bizonyosnak

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

tűnik, hogy a nagy infrastrukturális beruházásokkal összefüggő, gépi humuszolást igénybe vevő, és a szoros határidők miatt gyors tempójú feltárásokon alig van remény az Árpád-kor felszíni lakó- és más funkciójú építményeinek megfigyelésére. A tudományos tervásatások tehát nem mellőzhetők a régészeti kutatásban! Csak az ezek által nyert új adatok révén – és nem utolsó sorban – a már rendelkezésünkre álló adatok nem halogatható közlése után remélhetjük azt, hogy jobban megismerjük az államalapító István király és utódai Magyarországának falutelepüléseit, azok belső szerkezetét és az ott élők életkörülményeit!

Melléklet

Árpád-kori településfeltárások Nyugat-Magyarországon*

Zala: Balatonmagyaród (4), Balatonszentgyörgy (2), Esztergályhorváti, Bak, Keszthely, Főnyed, Gellénháza, Bánokszentgyörgy, Kustánszeg (2), Páka, Újudvar, Tófej, Vörs (4), Zalavár

Győr-Moson-Sopron: Abda (2), Bezenye, Cakóháza, Dör, Gyirmót (2), Győr(3), Győrszentiván, Győrújbarát, Hédervár, Kajárpéc, Kapuvár, Koroncó (5), Lébény (2), Levél (3), Ménfőcsanak (2), Mosonszentmiklós (2), Répcevis, Sopron

Veszprém: Mezőlak, Nagyvázsony, Pápa (3), Ugod, Várpalota, Zirc

Vas: Bajánsenye, Gór, Ikervár, Ják, Körmend, Ostffyasszonyfa, Ölbő, Pápóc, Sárvár, Sé, Sorokpolány, Szombathely (2), Vasvár

Árpád-kori vasfeldolgozás emlékei Nyugat-Magyarországon

Zala: Csatár, Kolon, Szentiván

Győr-Moson-Sopron: Harka, Hidegség, Kópháza, Nemeskér, Répcevis, Röjtökmuzsaj, Sopron, Szakony

Vas: Kőszegfalva, Ólmod-Ribnyák, Tömörd, Vasvár

*A zárójelben látható szám, az adott település határában található, megkutatott régészeti lelőhelyek száma

Jegyzetek

[1]Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938.

[2]Takács Miklós: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10-16. században. In Cseri Miklós–Perger Gyula (szerk.): Népi építészet a Kisalföldön. Szentendre-Győr, 1993. 10.

[3]Müller Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek" vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg, 1971.

[4]Wolf Mária: A borsodi földvár. In Wolf Mária–Révész László (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1996. 242-254.; Tomka Péter: Győri ispáni vár. In Fodor István (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1996. 424.

[5]Horváth László András: Árpád-kori településnyomok Bak határában. Zalai Múzeum, 1997. 8. sz. 161-176.

[6]Vándor László: Zala megye középkori falusi építészetéről. In Cseri Miklós (szerk.): A Nyugat-Dunántúl népi építészete. Szentendre-Szombathely, 1995. 168. 1. kép

[7]Vándor 1996. 158.

[8]Vándor László: Honfoglalás- és Árpád-kor. In Költő László–Vándor László (szerk.): Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979-1992. Kaposvár-Zalaegerszeg, 1996. 158.

[9]Vándor 1996. 158.

[10]Müller Róbert: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1972. 11. sz. 197-198., 4. kép; Vándor 1996. 158.

[11]Vándor 1996. 158.

[12]Holl Imre: A középkori Szentmihály falu ásatása I. Az 1. ház és kályhája. Zalai Múzeum, 1987. 1. sz. 161-177.; Holl Imre: A középkori Szentmihály falu ásatása II. Zalai Múzeum, 1990. 2. sz. 189-207.; Nováki Gyula: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei. Zalai Múzeum, 1990. 2. sz. 209-219.

[13] Valter Ilona: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron. Zalai Gyűjtemény, 1979. 12. sz. 43-74.

[14] Vándor 1996. 158.

[15] Vándor 1996. 159.

[16] H. Simon Katalin: Árpád-kori és késő középkori leletek Gellénháza-Városrét lelőhelyen (Kisbuda falu középkori leletei). Zalai Múzeum, 1995. 6. sz. 197-220.

[17] Jankovich B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976-1978. Zalai Múzeum, 1991. 3. sz. 185-210.

[18] Müller 1972. 195-196., 1. kép

[19] Müller 1972. 195-196., 2. kép

[20] Vándor 1995. 168., 2. kép

[21] Müller 1972. 201-202., 8. kép

[22] Vándor 1995. 168., 3. kép; Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadításáig. In Béli József–Rózsa Miklós–Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): Nagykanizsa Városi monográfia I. Nagykanizsa, 1994. 224.

[23] Vándor 1996. 160.

[24] Vándor 1996. 160.

[25] Müller 1972. 200., 6. kép; Vándor 1996. 159.

[26] Vándor 1996. 160.

[27] Vándor 1996. 161.

[28] Vándor 1996. 161., Takács Miklós: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat- magyarországi szakaszán. In Wolf Mária–Révész László (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1996. 199.

[29] Bendefy László–V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Budapest, 1969. 1.19. ábra

[30] Takács 1993. 13., 41. jegyzet

[31] Figler András régész (Mosonmagyaróvár) ásatásainak előzetes feldolgozása – Losonczi Máté: Árpád-kori települések Mosonban. BDTF Régésztechnikus szakdolgozat. Szombathely, 1998.

[32] Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[33] Szőke Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő, 1955. 82. sz. 88-89. és 2. kép

[34] Szőke 1955. 86. A cikkben használt fogalomrendszere alapján földbeásott építményekről lehet szó.

[35] Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 105.

[36] Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[37] Takács 1996. 198.

[38] Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[39] Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[40] Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[41] Takács 1993. 13., 41. jegyzet

[42] Takács 1993. 13., 33. és 41. jegyzet

[43] Szőke 1955. 87., 89.; Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[44] Takács 1996. 198.

[45] Takács 1993. 33-34. és 10. kép, Takács 1996. 198-199.

[46] T. Szőnyi Eszter és Tomka Péter ásatása. Takács 1993. 8., 5. jegyzet

[47] Losonczi 1998.

[48] M. Egri Ildikó és Pintér László ásatása. Takács 1993. 8., 5. jegyzet; Takács 1996.

197. Közöletlen.

[49] Figler András ásatása. Takács 1993. 8., 5. jegyzet

[50] Nováki Gyula: Árpád-kori lakóház Répcevisen. Archaeologiai Értesítő, 1956. 83. sz. 51-52.

[51] Takács 1993. 13., 41. jegyzet

[52] Gömöri János: Medieval (10-12 th) c. Iron Mine and Furnaces near Kópháza. In Gömöri János (szerk.): Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban. Sopron-Somogyfajsz, 1999. 130-141.

[53] Ilon Gábor: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970- 1994. Pápai Múzeumi Értesítő, 1995. 5. sz. 99-101.

[54] Kovalovszki Júlia: Ásatások Csepelyen. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1969. 8. sz. 243-244.

[55] Ilon Gábor: Újabb régészeti adatok a középkori Pápa történetéhez. Pápai Múzeumi Értesítő, 1996. 6. sz. 297- 317.

[56] Mithay Sándor: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásokról. Pápai Múzeumi Értesítő, 1988. 1. sz. 37-51.; Ilon Gábor: Beszámoló a pápai Corvin-ház területén végzett régészeti szondázó kutatásról. Műemlékvédelmi Szemle, 1992. 2. sz. 61-65.

[57] Takács 1993. 14., 41. jegyzet

[58] Rainer Pál: Veszprém megye Árpád-kori és késő középkori falusi lakóházai. In Cseri Miklós–S. Laczkovits Emőke (szerk.): A Balatonfelvidék népi építészete. Szentendre-Veszprém, 1997. 93-95., 1-3. kép

[59] Rainer 1997. 106., 19. kép

[60] Mészáros Melinda–Kövecses László: Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Középkor. Szombathely, 1999.

[61] Ilon Gábor–Mészáros Melinda–Kövecses László: Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Az Árpád-kortól a kora újkorig I. Vasi Szemle, 2000. 2. sz. 245-264.

[62] Farkas Zsuzsa régésztechnikusi záródolgozata. Szombathely, 1998.

[63] Farkas Tamás régésztechnikusi záródolgozata. Szombathely, 1998.

[64] Az őskor (Skriba Péter–Szakál István) és részben a római kor (Kaczmarski Balázs) anyaga régésztechnikus záródolgozatban előfeldolgozott állapotban van.

[65] Ld. a jáki kutatások adatait. Talabér Tünde–Tóth Melinda: Vas megye régészeti hírei a napi sajtóban 1900-1904. Ilon Gábor–Mayer László (szerk.): Pannicvlvs Ser. B. No. 4. Szombathely, 1999.

[66] Romanische sacralbauten Westpannoniens. Wien-Esisenstadt, 1985.

[67] Utóbbi szerző munkásságát egy nagyléptékű kiállítás formájában tárta a látogatóközönség elé, ami május végén nyílt meg, de sajnálatos módon katalógus mellőzésével.

[68] A templomépítészet kezdetei Vas megyében. Vasi Szemle, 2000. 1. sz. 65-72.

[69] Régészeti adatok Vas megye 10-11. századi történetéhez. Vasi Szemle, 1996. 3. sz. 325-338. További irodalommal.

[70] Az Árpád-kori kisvárak kérdései. Vas, Sopron és Moson megye várai. Vasi Szemle, 2000. 1. sz. 55-64.

[71] Zágorhidi Czigány Balázs: Az Árpád-kori Vasvár topográfiája. Vasi Szemle, 1996. 3. sz. 389-397.

[72] Régészeti Füzetek, 1977. I/30. 60. No. 137.; Kiss 1996. 225.; Dénes József: Körmend a középkorban, 1526-ig. In Szabó László (szerk.): Körmend története. Körmend, 1994. 36.

[73] Árpád-kori vár Gór-Kápolna-dombon. In Horváth László (szerk.): Castrum Bene. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990. 203-207.

[74] Kiss Gábor: A 13. századi zalaki vár fatornya. In Cseri Miklós (szerk.): A Nyugat-Dunántúl népi építészete. Szombathely-Szentendre, 1995. 211-217.

[75] Régészeti Füzetek, 1986. I/41. 86-87. No. 187/1.

[76] Bakay Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. Savaria, 1990/91. 2. sz. 45-80.; Bakay Kornél: CASTRUM KWSZUG. A kőszegi felsővár és a mil-

léniumi kilátó. Kőszeg, 1996.

[77] Fekete Mária: Váratlan épületnyomok egy őskori lelőhelyen. Életünk, 1984. 21. sz. 75-78.; Fekete Mária: Adatok Velem-Szentvid középkori történetéhez. In Lengvári István (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Pécs, 1996. 53-69.

[78] Kálti Márk: Képes Krónika. (ford. Geréb László) Budapest, 1978. 113-114.

[79] Az ásatásvezető e sorok szerzője volt.

[80] Hajmási Erika–Kiss Gábor: Ikervár-Virág u. Régészeti Füzetek, 1991. I/42. 61. No. 130.; Kiss Gábor: Vas megye honfoglalás és kora Árpád-kori leletei. In Wolf Mária–Révész László (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1996. 220.

[81] Régészeti Füzetek, 1996. I/47. 79. No. 115.; Valter Ilona: Régészeti kutatások a jáki műemlékegyüttesben. Vasi Honismereti Közlemények, 1994. 2. sz. 60.

[82] Dévai Mária: Lovacska a dobostortában. (Interjú a feltáró régésszel) Vas Népe, 1999. március 22-i sz. 4. old. fotóval

[83] Régészeti Füzetek, 1962. I/15. 56. Ill. a megye korábban feltárt vaskohóiról részletesen ld. Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula et. al.: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Budapest, 1968.; Megyénk és a kérdéskör újabb irodalmához ld. Gömöri János–Márton Péter–Hertelendi Ede–Benkő Lázár: Dating of Iron Smelting Furnaces Using Physical Methods. In Gömöri János (szerk.): Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban. Sopron-Somogyfajsz, 1999. 142-148.

[84] Az ásatásvezető e sorok szerzője volt.

[85] Gömöri János leletmentése.

[86] Az első a góri kisvárból készült.

[87] A leletmentést P. Hajmási Erika végezte. Szívességét, hogy adatát idézhettem ezúton is köszönöm.

[88] Mayer László–Tóth Kálmán (szerk.): Régészeti kutatások Vas megyében 1952-1989. Szombathely, 1993. 48., 138. tétel

[89] E tanulmány szerzőjének leletmentése.

[90] Kiss 1996. 221.; Kiss Gábor–Kustár Ágnes–Zágorhidi Czigány Balázs: A sorokpolányi kora Árpád-kori temető és település etnikuma. In S. Perémi Ágota (szerk.): A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai. Veszprém, 1999. 184.

[91] Szívességét, hogy eredményeire hivatkozhattam e helyütt is köszönöm. A későbbiekben ő közli a leletet.

[92] A lelőhely Árpád-kori objektumainak leletmentését dr. Kiss Gábor végezte el. Szívességét, hogy eredményeire hivatkozhattam e helyütt is köszönöm. A későbbiekben ő közli a leletet.

[93] Régészeti Füzetek, 1979. I/32. 100-101. No. 168.

[94] Régészeti Füzetek, 1963. I/16. 76-77.; Régészeti Füzetek, 1965. I/18. 82. No. 140.

[95] Régészeti Füzetek, 1991. I/43. 79-80. No. 160.

[96] Takács 1996. 198.

[97] A MTA Debreceni Atommagkutató Intézete Laboratóriuma munkatársainak és tragikusan elhunyt vezetőjük, Hertelendi Ede vegyész munkáját ezúton is köszönöm. Emlékének ajánlom e tanulmányom.

[98] A bontás javát Farkas Zsuzsa régésztechnikus végezte.

[99] Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. Archaeologiai Értesítő, 1963. 90. sz. 205-251.; Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet. Folia Archaeologica, 1975. 26. sz. 119-161.

[100] Formschatz und Chronologie der Tongefäße des 10-14. Jahrhunderts der kleinen Tiefebene. Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae, 1996. 48. sz. 135-195.

[101] Takács 1996. 207.

[102] Takács 1993. 17.

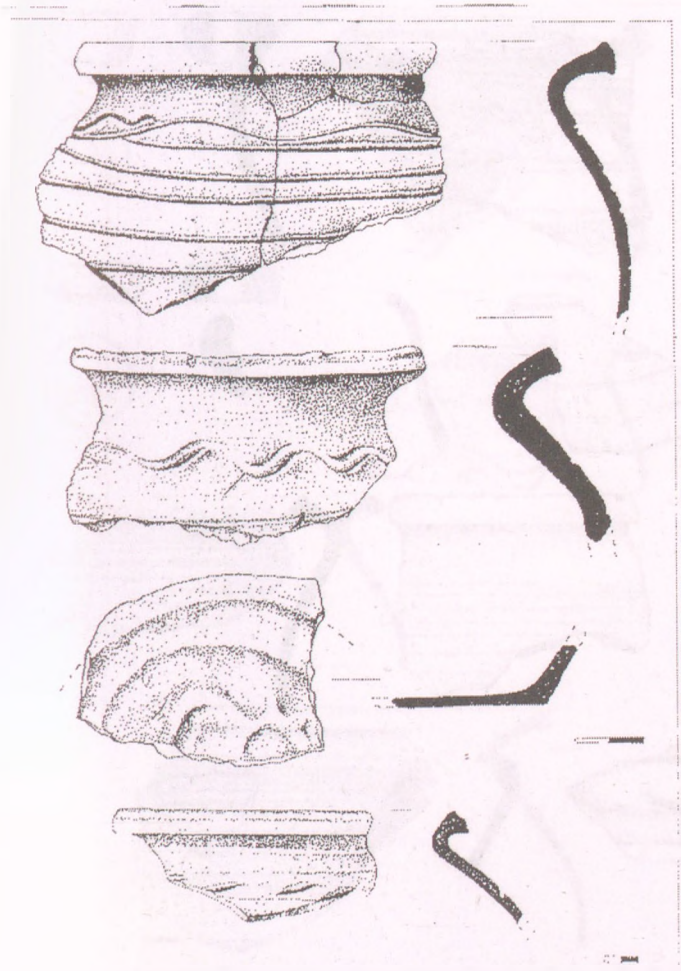

I. ábra: Ölbő-Kőris-patak települési objektumok edénytöredékei

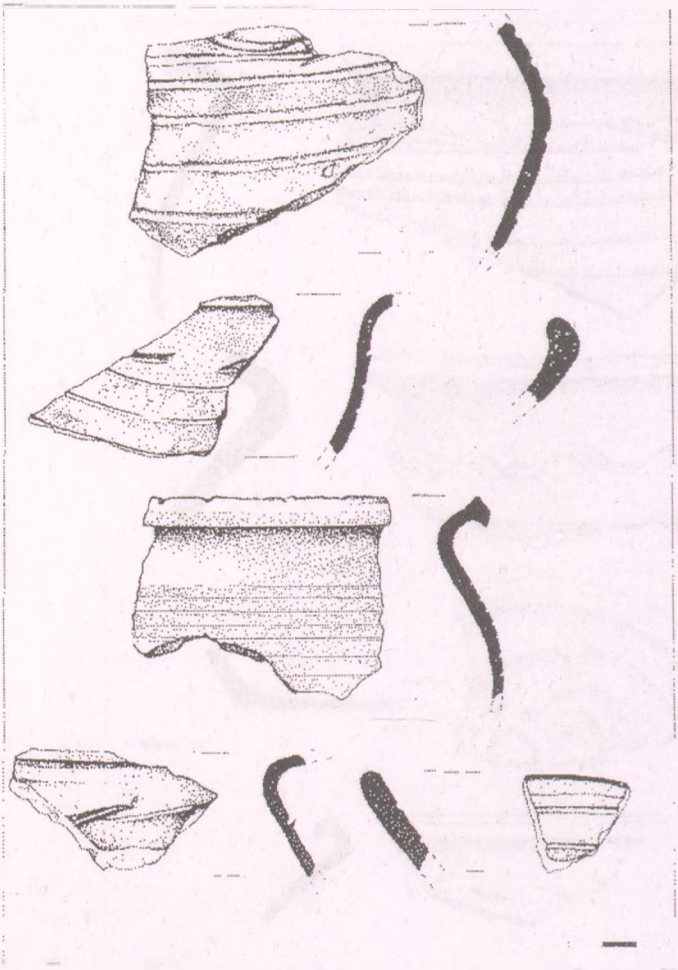

II. ábra: Ölbő-Kőris-patak települési objektumok edénytöredékei

MTA Könyvtára
Periodika 2003/81 n.

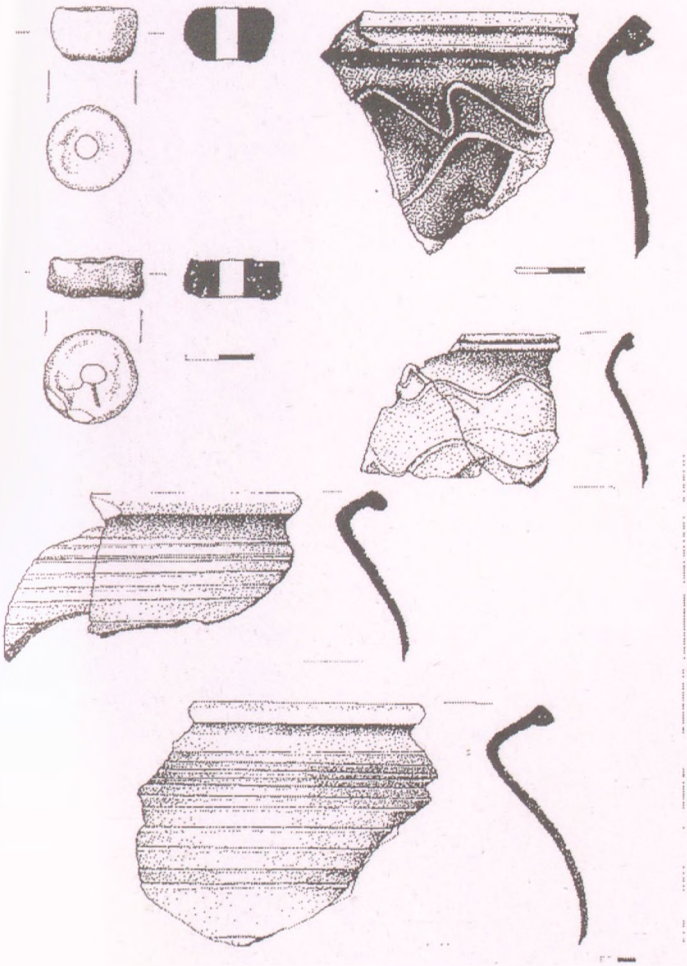

III. ábra: Sé-Doberdó D/14. Gödör edénytöredékei és orsógombok

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán